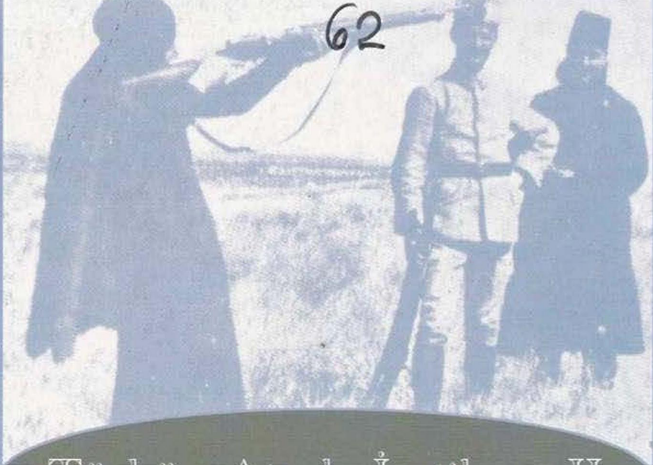
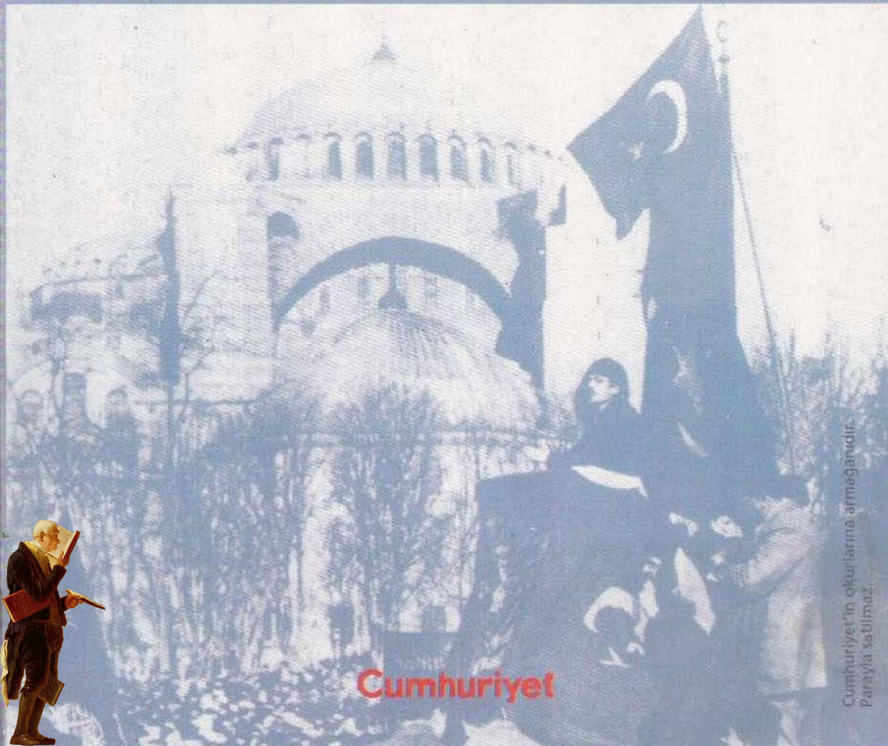

Türkün Ateşle İmtihanı II

Halide Edip Adıvar

Cumhuriyet

Nurer UĞURLU başkanlığında bir kurul tarafından
hazırlanmıştır.

Eylül 1998

TÜRKÜN
ATEŞLE
İMTİHANI
II

HALİDE EDİP ADIVAR

Cumhuriyet GAZETESİNİN
OKURLARINA ARMAĞANIDIR

1923'te İzmir'de yabancı gazetecilerle.
(Yanında görülen Falih Rıfkı Atay'dır.)

KISIM II

ANKARA'DA

GİTTİ Mecnun hane-i dehri bana ısmarladı

Bir harap evdir kalır divaneden divaneye

Bektaşî Nefesi

BÖLÜM IV

Ankara, Mustafa Kemal ve milli mücadele

Gün kararıyor, istasyonda toplanmış olan kalabalık fark edilemiyordu. Tren istasyonda durunca, biri trene yaklaştı. Asker üniformasıyla Babiâli civarında uzaktan görmüş olduğum Mustafa Kemal Paşa olduğunu tanımak güçtü.

Trenin kapısı açılınca, Mustafa Kemal Paşa yaklaştı. Bana merdivenlerden inerken yardım etti. Bu elin çevik hareketi ve kudreti, bana Mehmet Çavuşla Milli Mücadele'nin yolda arkadaşlık etmiş olduğum şahsiyetlerini hatırlattı. Fakat bu kudretli el şekil itibarıyla ötekilerden bambaşkaydı. Anadoluların elleri ummumiyetle kocaman, geniş ve zalimleri gırtlığından yakalamaya kadir görünür; Mustafa Kemal'in gergin derili, uzun parmaklı beyaz eli Türkün bütün hususiyetleriyle birlikte aynı zamanda hâkim bir vasfa da sahipti.

"Safa geldiniz, Hanımefendi "den sonra, hatırımlı sordu ve arkasında, ayakta duran uzun siyah sakallı bir şahsı "Ankara valisi" diye takdim etti.

İstasyonda duranlar arasında, biraz ötede Miralay Emin Bey'in karısı Didar gözüme ilişti. Kendisi Mahmure Ab-la'nın görümcenin kızıydı. Çocukluk, daha ziyade gençlik günlerimiz Sultantepe'sinde beraber geçmişti. Gariptir

ki, geçmiş günlerden tamamen ayrıldığım bugünlerde onun yüzü beni geçmiş günlere götürdü. Bu gece onların evinde misafir kalacaktık. Boynuma sarılan kollar titriyor:

"ok Şükür, sağ salim geldin" diyordu.

Ondan sonra, zifiri karanlık sokaklardan onun evine arabayla gittik. Yollar bir taş ve çamur deryası. İki tarafta dizili, basit kulübelerin pencerelerindeki ışıklara bakıyordum. Koyunpazarı'nı geçtik. Atlar her adımda tökezliyordu. Nihayet, dar bir sokağa vardık. KöŐesindeki çeŐmenin etrafında kadınlar dizilmiş, sıra ile su alıyorlardı. Aralarında koŐuşan çocukların yalnız ayak seslerini duyuyor ve oraya mahsus bir oyunun kelimelerini işitiyordum:

"Geliyor yavaş yavaş yavaş
Patlıcan arkadaş."

Bütün bunlar hummalı bir hayal gibi. Kendi sesim de bana garip geliyor.

"Did r, sıcak su, çok sıcak su, sabun ve kese istiyorum."

O, gülerek: "Hepsi hazır" diyor.

Yerde kırmızılı halı. Uzun bir sedir. Beyaz perdeler ve sobadaki alevler inanılmaz bir saadetti. Didar, derimi soymadan ne kadar keselemek kabilsen beni öyle keseledi. Ayaklarımda fanila terlikler, saım arkamda ve bir yemeni ile bağlı. Bana birdenbire cennete girmiŐim gibi geldi.

Sedirin  zerine yerleŐir yerleŐmez, kapı alındı. Didar, perdenin aralığından bakınca, hemen aceleyle arkama uzun bir hırka ve başıma da adamakıllı bir başörtü getirdi:

"Mustafa Kemal Paşa'yla Adnan Bey geliyorlar" de-

dikten sonra odadan çıktı. İçeriye giren Paşa'yı lambanın sönük ışığında pek fark edemiyordum. Sedirin üzerine oturarak konuşmaya başladı. İlk görüşte onu anlamak güçtü. Mustafa Kemal Paşa deniz fenerlerini hatırlatıyordu. Işık saldıgı zaman göz kamaştıracak kadar parlak, fakat ışık söndüğü zaman bir şey görmek ihtimali yok. Bu ilk konuşmada onu anlamak kabil değildi. Giderken:

"Yarın Ziraat Mektebi'ne gelin de konuşalım" dedi. O gittikten sonra tek hatırladığım şey, lavanta çiçeği kokan temiz bir yatakta duyduğum hazzdır.

Sabah olunca, etrafımı daha iyi görüyordum. Evin arkasındaki yatak odamızdan, karşıdaki Cebeci sırtlan görünüyordu. Sabahın sisi arasında yükselen bu sırtların etrafını garip bir eflatun renk sarmış, uzaklardan sapsarı toprak yığınları ve yer yer yeşillikler görünüyordu. Bazan Ankara'dan "En kara" diye bahsederler. Fakat, şurası bir gerçektir ki, havası bu kadar saf olan yer çok azdır. Tepesindeki muazzam gökkubbe tarifi imkânsız sayısız renklerle doludur.

Sabahleyin erkenden Adnan, Celalettin Arif Bey 'le beraber Miralay İsmet Bey'i karşılamaya gitmişti. O, Bolu yolundan geliyordu. Kahvaltı ederken Didar'a bana mümkün olduğu kadar çabuk, hemen arkamdaki paçavralardan kurulacak bir esvap temin etmesini söyledim.

Didar; "Sen onu bana bırak" dedikten sonra, hemen pazara fırladı. Koyu renk bir yünlü kumaş alarak ve Sultan-tepesi'nden tanıdığı - o aralık Ankara'da bulunan bir genç terziyi getirterek beraberce dikmeye başladılar. O sabah ben yalnızken bir takım Ankaralı kadınlar beni görmeye

geldiler. Ankara çok bölgeciydi ve az istisna ile, İstanbullulara "Yabancılar" derlerdi. Ben onlara çok minnettarım, çünkü, ilk gününden itibaren Dr. Adnan'la beni de bağır-larına bastılar. Didar'ın hizmetçisi kahve getirip, bir tanesi, dışarıda kimse olup olmadığını gözledikten sonra, hepsi bir-den etrafımı aldılar. Benim ne kadar can bahasına Milli Mücadeleye atılmış olduğumu bilmekle beraber, dertlerini bana açmalarına çok içlendim.

"Buraya bakın biz de memleketimizin iyiliğini isteriz. Fakat niçin Ankara'da, İstanbul, İngilizlerin elindedir diye ümitsiz bir savaşa giriştik? Biz onları yenip dışarı atabilir miyiz? Ankara'nın yarısı Çanakkale'de şehit oldu. Ne faydasını gördük. Bırakın her yer kendi hesabına dövüşsün."

Bu, bölgeciliğin tam ifadesiydi. Etrafımız, komşuları-mız sefalet içinde yaşarken kendimizin barış ve dirlik için-de yaşayabileceğimize inanmak ne yazık ki eski dünyanın bir düşüncesiydi. Fakat, Ankara kadınları bunu sırf kendi menfaatleri için söylemiyorlardı. O zamana kadar yapılan fedakârlıkların bir netice vermediğini görerek bu düşünce-ye varmışlardı. Ben, onlara bu savaşın şimdiye kadar gö-rülmemiş derecede güç olacağını söyledikten sonra, niha-yet muvaffak olacağımıza emin bulunduğumu da ekledim. Ben onları kandırmak için bunları söylemiyordum. Ben kendim de ne kadar büyük fedakârlığa bağlı olduğunu bil-mekle beraber bu savaşta muvaffak olacağımıza iman et-miştim. Öğleden sonra beni karargâha götürmek için bir araba geldi. İşte bu yer, yeni bir hükümeti ve yeni Cumhu-riyeti yaratacak binaydı.

Bu bina Ankara'nın kuzeyinde bir sürü sırtlarından birinin tepesinde yapılmış bir taş binaydı. Bunu vaktiyle İttihatçılar Ankara'da Ziraat Mektebi olarak kurmuşlardı. Sol tarafındaki vadide de Numune Çiftliği'ni ve ona gereken binaları yaptırmışlardı. Şimdi, mektep kullanılmadığı için çiftlikte kalan talebe yoktu. Ve bize orada yer vereceklerdi.

Araba güçlükle sırtın tepesine tırmandı. Binanın önünde iki asker nöbet bekliyordu. Loş antreye açılan koridorlar vardı. Beni yukarıya bir  avuş  ıkardı. Geniş ve aydınlık bir odaya girdim. Kapıyı a ınca, Mustafa Kemal Paşa ve diğer birkaç kişinin tarihi bir rol oynayacakları sahneye girdim gibi geldi. Mustafa Kemal Paşa, Adnan ve Cami Bey'le görüşüyordu. Kapının önüne kadar geldi, elimi  p t kten sonra, sedire karşılıklı oturduk.

Konuşmaya, yoldaki intibalarımı sormakla başladı. Ben gerek yoldaki gerek o sabah kadınlarla konuşmamı hatırlayarak hemen Yunus Nadi Bey'le yolda konuştuğumuz ajans meselesini açtım. Ne harici dünya, ne memleketin içi milli hareketin manasını anlamamışlardı. Çünkü bu hususta haber alamıyorlardı. Bunu Yunus Nadi Bey'le Anadolu Ajansı olarak başlamayı konuştu umuzu anlattım. Teklifimiz, bu ajans haberlerini telgrafhanesi olan her yere göndermek ve olmayan yerlere de camilere ilan halinde yaşıtırmaktı. Bundan başka da, dünya ef arını anlamak için İngilizce ve Fransızca gazetelerin en m himlerini zamanında getirtmekti. Bu gazetelerin başında, Manchester Guardian, Times ve Lloyd George'un fikrini yayımlayan Dail Chronicle vardı.

Bu noktalar üzerinde anlaştıktan sonra (Yunus Nadi Bey'in orada hemen çıkarmaya hazırlandığı Hâkimiyet-i Milliye gazetesine de yardım etmek istediğini Mustafa Kemal Paşa söyledi. Ben, bir yazı makinesi lazım olduğunu söylediğim zaman, bunu Osmanlı Bankası'ndan temin edeceğini vaat etti.

Biz konuşurken, siyahlar giyinmiş bir adamla arkasında bir genç zabıt içeri girdi. Dr. Adnan hemen yerinden kalkıp, onu Miralay İsmet diye takdim etti. Miralay İsmet'in ilk dikkatimi çeken noktası gözlerinin canlılığıydı. Bundan sonra da tavırlarının sadeliği ve Türkçe'sinin bütün sınıflara hitap edebilecek derecede geniş olmasıydı. -İlk gördüğüm zaman, bana Kara Vasıf Bey'i hatırlattı. Yanındaki zabiti Binbaşı Salih diye tanıttı. Anlaşılan, bu genç zabıt İstanbul'da Bahriye Nezareti'nde, Mustafa Kemal Paşa ile hepimizin muhaberesini temin etmiş olan meçhul zattı. Ben Mustafa Kemal Paşa'dan, karargâhta işe başlamadan önce iki günlük bir mûhlet istedim ve Didar'a döndüm. Oraya geldiğim sabah, aynı zamanda Numune Çiftliği'ne yerleşmem gerekiyordu. Didar'ın evinden ayrılacağım sabah Miralay Refet, beni görmeye geldi. Dr. Adnan'ı karargâhta bulmuş, onun vasıtasıyla beni ziyaret etmek istemişti.

Evde Didar'ın uzun sedirinde oturduk, konuşmaya başladık. İlk sözü Gazze harbinde okumuş olduğu Handan romanına ait hisleri oldu. Miralay Refet Bey, sade sinir ve adaleden ibaret, ipince bir adamdı. O da ötekiler gibi pırıl pırıl yanan üniformasıyla görünüyordu. Ben ona İzmir dağlarındaki mücadelede Demirci Efe ile geçen hayatı hakkın-

da sualler sordum. Bir romancı gibi onların hayatını canlandırdı. Çok eziyet çekmiş, türlü güçlüklerle katlanmış olan bu adam, mizaç itibarıyla medeni ve içtimai hayata çok düşküncü. İstanbul'a (Aydın Efe) adı altında gelmiş ve İngilizlerin eline düşmemiştir. Miralay Refet Bey de Mustafa Kemal Paşa kadar anlaşılması güç bir şahsiyetti. Ankara'ya geldiğimizün üçüncü akşamı Numune Çiftliği'nde bize ayrılan bir odayı işgal ettik. Burası, merkez binanın ikinci katında vaktiyle talebeye yatakhane vazifesi görmüştü. Adnan ile işgal ettiğimiz odanın Ankara'ya bakan güzel bir balkon vardı. Bina akasya ağaçlarının ortasındaydı. Önünden çiftlik arazisini sulayan Çubuk Çayı geçerci. Çayın öbür tarafında iki büyük tepe vardı. Öndeki yeşil, nispeten alçak, öteki ise yüksek ve çıplaktı. Üzerinde, etrafında dört sütunlu orta yeri küçük kubbeli eski bir Türk kuyusunu hatırlatan bir şey vardı. Ben, küçük sırta Cennet Dağı ötekisine de Cehennem Dağı adını verdim. Çünkü bir tanesi ne kadar yeşil ve hoşsa, öteki de üstündeki o garip kuyu ağzıyla o kadar korkunçtu, cehennemi hatırlatıyordu. Hâkimiyeti Milliye'ye "Cennet Dağı ve Cehennem Dağı" adı altında ki yazılarımı bunların üzerinde yazmıştım. Ankara okuyucuları çok ilgilenmiş olacaklar ki, aralarında oraya "Cehennem Vadisi" derler.

Bahar yaklaştığı için akasyalar açıyor, bütün etraf yeşilleniyordu. Bununla beraber, çevresi bu kadar hoş olan yeni evimizin içi tasavvur edilemeyecek kadar kir pas içindeydi. Binanın alt katında çiftlik hocası otururdu. Etrafında da ahırlar vardı. Hanımına başvurup evi temizletmek için

ne yapacağımı sordum. Derhal, çiftliğin çamaşırcısı olan ve karşıdaki Kalaba köyünde oturan Emine Hanım'ı bana gönderdi. O da dört köylü kadınla gelerek, yerleri ovdu. Bu dört kadının arasında, herhalde on beşinden yukarı olmayan, sevimli, temiz yüzlü bir kız vardı.

Adını sordum:

"Adım Fatma'dır, ama bana Fatış derler" dedi.

"Sen de Kalaba'dan mısın?"

"Hayır, biz muhaciriz. Amcam Mehmet Ağa çiftlikte bahçıvan başıdır. Benim anam babam yok."

Fatış'ı teyzesinden derhal alarak yanımda alakoydum. Karargâh bize Süleyman adında bir er de vermişti. Fatış onunla beraber bütün hizmetimizi görürdü. Cami Bey'in odası bizim odaların arkasındaydı. Bu zeki kız, adeta Ankara'da tarihi bir sima oldu. Bize lazım olan bütün eşyayı Dr. Refik'le Ankaralıları temin ettiler.

Bu canlı, fakat karışık hava içinde, Dr. Refik aramızda bir aile hissi yaratmaya muvaffak olmuştu. Kendisi karargâhta otururdu. Odası, daima derli toplu, adeta bir kadın odası gibiydi. İlgilendiği insanlara karşı, dostlarına karşı çok fedakâr bir adamdı. Bundan başka da insan onunla bu acaip günlerde alelade meselelerden de bahsedebilirdi. Kadife Hanım adlı, gayet güzel, san bir kedisi vardı. Bu mahluk ona tamamıyla hâkimdi. Yavruladığı zaman, hepimize şerbet ikram eder, yavrulara karşı gerçek ve büyük bir sevgi gösterirdi.

Ankara'ya geldiğimin beşinci günü, büyük sofaya açılan dar ve uzun odalardan birini bana ayırdı. Burasını bir

nevi büro haline sokmuştu. Buranın eşyası, büyük bir yazıhane, dosya rafları, sandalye ile beraber iki masa bir de eski bir yazı makinesinden ibaretti. Ben İngilizce gazetelerin siyasete kaçan kısımlarını tercüme eder, Mustafa Kemal Paşa'nın kâatibi Hayati Bey'in getirdiği telgraflar arasından Anadolu Ajansı veya Hâkimiyeti Milliye gazetesi için lazım olan parçaları keser, bundan başka da Mustafa Kemal Paşa'nın diğer muhaberatına ait yazılan hazırlardım. Burada Efganistan'dan bize gelmiş olan Abdürrahman adında bir genç Efganlı da bana yardım ederdi. Abdürrahman, Balkan Harbi esnasında Türkiye'ye gelmiş, tabiiyetimize girmiş, Birinci Dünya Savaşı'nda bizim orduda hizmet etmişti. Ondan sonra da Rauf Bey'le beraber Erzurum'a gitmiş ve artık Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhından ayrılmaz olmuştu.

Bir parmağıyla, fakat başarıyla yazı makinesini kullanır, bundan başka da iş görmezdi. Bununla beraber, çok idealist, aynı zamanda Panislamist olduğu için, her şeyi o bakımdan muhakeme ederdi. Benim için onu tetkik faydalı oldu. Çünkü Hindistan'da Aligar Üniversitesi'nin mahsulü olan bu adam bana Hint psikolojisini nasıl bir sabit fikir halinde herşeye Müslümanlık noktasından baktığını öğretti.

O günlerde, karargâhta bulunan Miralay İsmet ve Binbaşı Salih Beylerden başka bir de Yüzbaşı Recep Bey bulunuyordu. Soma Milli Müdafaa Vekili olan Recep Bey Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa'nın askeri kâtipliğini yapmıştı. Bu ilk ay, Celalettin Arif Bey de aramızda kaldı.

Yemeklerimizi karargâhta yiyorduk. Öğle yemeği çok

basit ve çabuk geçerdi. Hemen sonra da Mustafa Kemal Paşa, Dr. Adnan, Cami Bey ve Miralay İsmet Bey Ankara'ya inerler, yeni Meclisin hazırlığı ile meşgul olurlardı. Akşam yemekleri daha uzun geçerdi. At nalı şeklinde bir masanın etrafında otururduk. İyice konuşulurdu. Bilhassa Mustafa Kemal Paşa geçmiş günlerden uzun uzun bahseder, hemen herkesi acı, fakat parlak bir surette tenkit ederdi. Onu dinlerken, memlekete yarayacak hiçbir şahsiyet olup olmadığı hakkında insanda şüphe uyanırdı. Buna karşılık, Miralay İsmet Bey, ince bir görüşle onları müdafaa ederdi.

Yemekten sonra, büyük odada toplanılır ve iş konuşulurdu. O günler, ölüm-kalım savaşı geçirdiğimiz için, işler çok ciddiye. Güçlük ve kargaşalık bu ilk günlerde durumu yıkacak bir haldeydi. Konya iyiden iyiye karışıkta, açıktan açığa olmasa da mücadeleimizi tutmuyordu. Söylenenlere göre Konya'da Miralay Fahrettin Bey İstanbul'la, Ankara arasında kararsızdı. Bolu, Adapazarı civarı ve İzmit savaş halindeydi. Her ne kadar Ankara tarafsız görünüyorsa da, onun da ne zaman harekete geeceğı belli değildi. Tek emniyet noktası, Kâzım Karabekir'in Doğu'daki ordusundan ibaretti. Fakat o da bizden 800 km. uzaktaydı. Bulunduğı yer dağlarla çevriliydi ve oraya tren yoktu. Bundan başka Kâzım Karabekir sınırda olduğu için yerinden kımıldanamazdı.

1920 yılının nisan ayı başlarında durum kötüleşmişti. Bilhassa Miralay Fahrettin Bey'den ürkölüyordu. Orayı tetkik için Refet Bey yaveri ile gönderildi.

Bundan iki gün sonra karargâha geldiğim sabah, Miralay Refet'i etrafa neşe saçarken gördüm. Konya'dan bü-

tün eşraf Fahrettin Paşa'yla birlikte gelmişti. Bu adeta kur-nazca yapılmış bir kaçırma neticesinde olmuştu. Trenini Konya'dan biraz ötede bırakarak, kumandana ve eşrafa ge-lip kendisiyle görüşmeleri için nazik bir haber göndermiş. Onlar biner binmez tren olanca hızıyla hareket etmiş. Tren-de onlar durumu tartışmak istedikleri zaman, Miralay Re-fet bütün bunları Mustafa Kemal Paşa ile konuşmalarını söylemiş. Eşraf hemen bize katılmış, fakat Fahrettin Paşa iki gün düşünmek için müsaade istemişti.

Mustafa Kemal Paşa Konya'yı tetkik için Miralay İs-met'i göndermeye karar vermişti. Beraberlerinde Miralay Refet de gidecek, orada milli hareket hakkında nutuklar ve-receklerdi.

İki gün sonra, yine karargâha gittiğim vakit, İsmet Bey'i orada buldum. Diyordu ki:

"Döndük. Fahrettin Paşa İstanbul'u terk edip bizimle beraber olmaya karar verdi."

Bugünlerde Dr. Adnan'la Miralay İsmet'in her görüş-tükleri zaman, birbirlerine nasıl sevgiyle sarıldıklarını iyi hatırlarım. Bu kanlı ve tehlikeli günlerde iki şey büyük ümit veriyordu. Birincisi, Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Bey'in yakınlıkları. Çünkü İsmet Bey'in yumuşatıcı bir te-siri vardı. İkincisi de hayatlarını savaş yolunda fedaya ka-rar vermişlerin arasında hayli sıkı dostluk vardı.

Konya meselesi halledilince, Yusuf Kemal Bey'le Dr. Rıza (Heyeti Nassiha'dan) Nur Ankara'ya gelip çalışmak kararını aldılar. Onlar ilk kabineye giren azalar arasına ka-rışacaklardı.

Bundan sonra Hamdullah Suphi Bey'le Bekir Sami hayli güçlükle İstanbul'dan geldiler. Bekir Sami Bey Sivas Kongresi'nin tanınmış bir siması olduğu gibi Türkiye'nin de en değerli devlet adamlarındandı. Hamdullah Suphi Bey bizimle çiftlikte kalır, Bekir Sami Bey'se karargâhta yatar kalkardı. Bunların ikisi de hazırlanmakta olan yeni hük mete ait meselelerin tartışılmasına katılırlardı.

O günlerde alınacak olan herhangi bir karar Türkiye'nin bütün geleceğine tesir edecekti.

1920 yılının Mart ayında Kara Vasıf, Mustafa Kemal Paşa'ya İngilizlerin bir hükümet darbesi hazırladıklarını yazmış, aynı zamanda İstanbul'daki meclisi dağıtacaklarını, bundan dolayı Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında Anadolu'da bir hükümet hazırlanması lüzumunu bildirmişti. Kendisinden İstanbul Meclisi'nden istediğı kimselerin isimlerini sormuş, onları Anadolu'ya kaçırmayı vaat etmişti.

Mustafa Kemal Paşa cevap vermeden, martta hükümet darbesi oldu. Tabii, Ankara'da kurulması gereken hükümetin şekli hakkında tartışmalar nisanın başında şiddetlendi. Başta İstanbul'da anayasa profesörü olan Celalettin Arif olmak üzere fikirleri Batı'ya açık olanlar şöyle bir şey istiyorlardı:

Bir teşrii meclis, bir kabine, bir de icra heyeti kurmak ve bunun başına da meclis reisi getirmek istiyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa önce buna itiraz etti. Bunu bir cumhuriyete benzetti. Bunun halkı  rk tmesinden korkuyordu. Tamamen Jean Jacques Rousseau gibi konuştuğunu

iyi hatırlarım: "Bütün kudret halkındır. Kudret bölünmez, icrai ve teşrii diye birbirinden ayrılmaz."

Kudretin bölünememesi ve halkın elinde olması meselesi üzerinde uzun tartışmalardan sonra varılan karar bir çeşit Convention şekliydi. Bunu şöyle özetleyebiliriz. Bütün icra ve teşrii kuvveti meclisin elinde olacak ve kabine üyelerini onlar seçecek. Onlar sadece meclise karşı sorumlu olacaklar. Bu suretle kabineye karşı sorumlulukları olmayacak. Yani, kabine Meclis'in bir nevi memur heyeti olacak. Bunların başında Meclis reisi bulunacak, fakat şahsi sorumluluğu olmayacak...

İşte, bu şekilde Mustafa Kemal paşa bunu teklif etti. Arkadaşlarının bir kısmı bunu Sovyetler'in şekline benzettikleri için hayli itiraza uğradı. Fakat her şeyden önce Mustafa Kemal Paşa'yla anlaşmak gerekiyordu.

Bu münakaşalar yemekten sonra başlar, saat dokuza hatta bazen sabahın beşine kadar sürerdi. Mustafa Kemal Paşa ve diğerleri nihayet, bu teklifleri kabul ettiler. Aralarında hiçbir fikir anlaşmazlığı olamazdı. Çünkü muhit tehlike içindeydi.

Bu tartışmalar, o zamana kadar okuduğum kitaplardaki fikirlere benzediği için beni ilgilendiriyordu. Bence, şeklin de çok önemi yoktu. Bu meselede Mustafa Kemal Paşa'nın şahsiyetinin büyük rol oynadığını sezmek kabil değildi. Mustafa Kemal Paşa fikirlerini telkinden hiç yorulmaz, etrafını nihayet kendi düşüncelerine sürüklerdi. İnaniyorum ki, tarihin dramatik ve ani değişimleri, çok zaman, dinamik fertlerin eseridir.

Mustafa Kemal Paşa, tekliflerinin kabulünden sonra, Millet Meclisi için nutkunu hazırlamaya başladı. Meclis 23 Nisan 1920'de açılacaktı. Bu nutku, odasında, Hakkı Be-
hiç'le bana baştan başa okudu. Her ne olursa olsun, Mus-
tafa Kemal Paşa'nın kudreti milletin eline bırakmak iste-
diği, herhangi bir diktatör veya sultan istemediği görünü-
yordu. Bana o günlerde Mustafa Kemal Paşa George Was-
hington gibi bir kimse görünüyordu.

O aralık, Ankara'ya Chicago Tribune'ün muhabiri Wil-
liam adında biri gelmişti. Bizim resimlerimizi aldı. Bunlar
muhtelif Amerikan gazetelerinde basıldı.

Aynı gün öğleden sonra, İstanbul'dan Saffet Bey ismin-
de ve Anadolu'ya silah kaçıran bir adam geldi, beni gör-
mek istedi. Dedi ki:

"Size büyük bir haberim var. Türk tarihinde tek mev-
ki işgal eden bir kadın oldunuz." Aynı zamanda İstanbul'da
Nakiye Hanım'ı görüp ailemden de haber getirdi. Elime
uzattığı Peyamı Sabah gazetesinde Kürt Mustafa Paşa mah-
kemesinin verdiği idam ilamı ile fetva vardı. İdama mah-
kûm olan yedi kişi arasında sıra ile Mustafa Kemal Paşa,
Bekir Sami Bey, Dr. Adnan, Ali Fuat, Ahmet Rüstem, Ka-
ra Vasıf ve Halide Edib vardı.

Halide Edib namına uzunca bir bahis geçiyor, İstanbul
Üniversitesi'nde Batı edebiyatı profesörü olan bu hatunun
bütün kötülükleri sayıp dökülüyordu. Fetvada her hangimi-
zi öldürmenin bütün Müslümanların dini bir vazifesi oldu-
ğu yazılıydı. Aynı zamanda, İstanbul'da evimin hükümet ta-
rafından işgal edildiğini, başımızı getirene mükâfat verile-
ceğini de yazıyordu.

Bütün bunlar bana Mahmure Abla'yı ve çocuklarımı hatırlattı. Acaba bu hükmü nasıl karşılıyorlardı? Acaba e-vi nasıl bırakmışlardı? Bilhassa yıllarca emek sarfederek topladığım kitapları da düşündüm. Bununla beraber, Malta'ya götürülmüş olan Kara Vasıf'ı İstanbul'a getirip idam edip etmeyecekleri de endişeyi mucip oluyordu. Bundan başka da bu kararın Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları üzerinde ne tesir yaptığını merak ediyordum.

Büyük odaya gittiğim zaman, Mustafa Kemal Paşa ile Dr. Adnan el ele yazıhanenin yanında oturuyorlar, Miralay İsmet de yazıhaneye dayanmış, ayakta duruyordu.

Dr. Adnan'a bu yeni şerefi nasıl telakki ettiğini sordüğüm zaman, Mustafa Kemal Paşa Adnan'a dönerek:

"Bizi mahkûm edenlerin hiçbir siyasi kıymeti yok.

İdama mahkûm olmak hoşuma gitmedi. Sen ne düşünüyorsun?" diye sordu.

Adnan da:

"Benim de hoşuma gitmedi" dedi. Ben tekrar:

"Bu karar şöhretimizi arttıracaktır" dedim.

Miralay İsmet dedi ki:

"Bilakis onların memlekette siyasi kıymeti vardır. İstanbul ve İzmir gibi vilayetlerde bize karşı muhabbet artarsa da, henüz kararlarını vermemiş olan halk arasında fena tesir yapar. Bilhassa ihtilal halinde olan yerlerde. Padişahın ve İngilizlerin teveccühünü kazanmak isteyenler hücum geçeceklerdir. Biz. İstanbul gazetelerinin bugünlerde Anadolu'ya girmesine mani olmalıyız."

Ertesi gün, Meclis ve yeni hükümet teşekkül edecek-

ti. O akşam, yeni meclis isminin kurultay olmasını Hamdullah Suphi teklif etti. Buna karşılık Celalettin Arif Bey Meclisi Kebiri Milli diyelim, diyordu. Fakat, nihayet, Büyük Millet Meclisi adı verilmesi kararına varıldı. Yeni kabine aşğıdaki isimlerden kuruldu:

Hariciye Vekili Bekir Sami Bey, Dahiliye Vekili Cami Bey, Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa, Sıhhiye Vekili Dr. Adnan, Maarif Vekili Dr. Rıza Nur, Ziraat Vekili Yusuf Kemal Bey, Adliye Vekili Celalettin Arif Bey, Şeriye Vekili Mustafa Fehmi Efendi, Maliye Vekili Hakkı Behiç Bey, Nafia Vekili İsmail Fazıl Paşa, Erkânı Harbiye Reisi Miralay İsmet Bey.

Erkânı Harbiye Başkanlığı ilk defa olarak kabineye alınıyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Meclis Reisi olacaktı ve aynı zamanda da hükümetin başı. O akşam, çiftliğe biraz daha erken indik. Garip bir ruh haleti içindeydik. Başımızdan bir kurşun geçmesini bekliyorduk. Bizi büyük çoban köpeğı Karabaş'ın havlaması karşıladı. Ben önde gider, onunla konuşur, onu yatıştırırdım. Çünkü çok dosttuk. Karabaş çok vahşi bir hayvandı.

Yüksek akasyaların arkasından yarım ay görünüyordu. O gece, yatakta hep beyaz gömlekle Bayezit'da idam sehпасına gittiğimi hayal ediyor ve bir nutuk hazırlıyordum. Hem aklımdan, Babillilerin meşhur kadını Kurretülayn'in idam edilmeden önce Farsça olarak söylediğı cümle geçiyordu:

"Ayaklarımı yerden kaldırın ki, yüksekten dünyayı daha iyi göreyim."

Nihayet, 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi açıldı. Mustafa Kemal Paşa nutkunu okudu ve büyük bir tesir yaptı. Büyük, eski gelenekler ve şekiller uzlaşmıştı. Milletvekilleri orada bütün sorumluluğu omuzlarının üzerinde taşıyorlardı. Meclis, padişahın İtilaf devletlerinin elinde bir esir olduğunu, bütün teşri ve icra kuvvetini kendi ellerinde tuttuğunu ifade eden bir beyanname neşrettiler. Buna Mustafa Kemal Paşa imzasını koydu. Birkaç gün sonra yeni kabine de kabul edildi. Çünkü, aralarında vekil olabilecek çok adam yoktu. Meclis'te oturacak kadar sandalye bile yoktu. Erkânı Harbiye Reisliği karargâhta açıldı. Bu, vaktiyle Ziraat Mektebi talebesinin jimnastik salonuydu. İnsan, Dr. Refik'in odasına gitmek için, oradan geçmek mecburiyetindeydi. Oradan geçerken, Binbaşı Salih Bey'in muazzam bir masa üzerinde kâğıt ve haritalar arasında çalıştığını gördüm. Orasının kendi odası olup olmadığını sorduğum vakit, Erkânı Harbiye teşkilatı olduğunu söyledi. Yanında uzun boylu bir zabıt oturuyordu. Bu bir jandarma zabiti olan Kemal Bey'di. İstanbul'dan diğer unsurlar gelinceye kadar Erkânı Harbiye bunlardan ibaret olacaktı. Büyük zorluk, yazı makinesindeydi. Çünkü, parça parça ve kırıktı. Ben de yalnız bir tek parmakla yazabiliyordum. Vesikaları makineyle yazmak çok güçtü. Bazan, altı sayfayı sekiz saatte yazabiliyordum. Arkam da son derece ağrır dururdu.

Bu azaplı günlerden birinin akşamı, büyük sofaya giderek bir sandalyeye oturdum. Mustafa Kemal Paşa, önündeki gazeteden gözünü kaldırarak:

"Niçin olmasın?" deyip gülümsedi. Ben bunun bir hü-

cum olduğunu fark ettim. Fakat Hamdullah Suphi, gazete-deki bu pasajı okuduğu zaman gülmeye başladım. Anlaşı-lan benim Maarif Vekili olduğumu yazıyordu. Tabii, gaze-te, kanun dışı böyle bir asi kadına hücum ediyor ve din ta-assubunu tahrike çalışıyordu. Bundan memnun olmadım. Çünkü, ben hiç bir maddi şeref yahut mükâfat peşinde de-ğildim.

Memleketimizde Erzurum'dan, İzmir'e kadar kanlı bir yol vardır. Orada ölenlerin her biri isimsiz ve memleketle-rini esirlikten kurtarıp hür ve müstakil bir yurt yaratmak için canlarını vermişlerdi. Onlardan biri olmak ve o yolda can vermek benim için daima kâfi bir mükâfatti.

İstanbul gazeteleri, aynı zamanda benim yeşil bir cüp-pe giyerek halk arasında propaganda yaptığımı yazıyorlar-dı. Gerçi, yeşil renk bolşevik Müslümanların aldığı bir renk-se de halk bu noktaya önem vermedi. Onlar için yeşil sa-dece mukaddes bir renkti.

Bu aralık Mahmure abla İstanbul'dan gelen bir adam vasıtasıyla yolladığı mektupta evimizin nasıl hükümet ta-rafından işgal edilmiş olduğunu anlatıyordu. O mektupta bize sıhhat ve afiyet diledikten sonra, halkın bu idam ka-rarından sonra bizi daha çok sevdiğini yazıyor, Peyamı Sa-bah gazetesine bir mektup gönderdiğini, fakat çocuklarının bunu yollamadıklarını söylüyordu. Diyorki:

"Eve geldikleri zaman, ben Feride ile oradaydım. Be-nim ne kadar hiddetli olduğumu bildiği için, Feride beni on-larla konuşturmadı. Aralarında Şeriye mahkemesinden bir adam sana ait olan şeylerin bir listesini yaptı. Bu aralık ora-

da bulunan bir zabıt Feride'nin yanına gelerek size bu hareketi yapanların arasında bulunmaktan utandığını ve ilk fırsatta Anadolu'ya kaçacağını söyledi. Hoca, Gustave Dore'nin kitabı mukaddese ait resimlerini görünce fena halde kızmış. İdam mahkûm olmayı hak etmiş, demiş. Fakat, orada Kuran'a ait yazılan görünce de biraz yumuşamış. Ev polis tarafından çevrilmişti. Ben mutfakta heyecan içinde aşığın yukan dolaşıyordum. Bir tanesi kapıyı vurarak, dedi ki: Kuzum Hanımefendi, bu evde bu hareketi yapmaktan utanıyorum. Her ne hizmet isterseniz hazırım. Eğer yukardaki heriflerden saklamak veya kaçırmak istediğiniz bir kitap veya başka bir şey varsa ben görmezlikten gelirim."

Nisanın sonlarında İngiliz gazetelerinin birinde bir devlet adamının Big Stick Policy (Sopa siyaseti) adlı beyanatını okuduğum zaman fena halde isyan ettim. Bir imparatorluk kurmuş, bir millet sıfatıyla böyle bir beyanat on yıl önce hiçbir tesir yapmazdı. Mustafa Kemal Paşa büroma geldiği zaman, bu nutkun tercümesini önüne koydum. Mustafa Kemal Paşa, hiçbir zaman bu kadar öfkelenmemişti. Adeta sesi kısıldı. Bizim de onlar derecesinde olduğumuz gün anlayacaklarını ve bize baş eğeceklerini söyledikten sonra, en son insana kadar onların medeniyetlerini başlarında parçalamak için can vereceğimizi ilave etti. Bana öyle geldi ki, bütün şerefimiz, Mustafa Kemal Paşa'nın bu ifadesinde ve sesinde dile geliyordu.

O zaman, bunun bana yaptığı tesir, İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'u işgalinden fazla oldu. Bana öyle geliyor ki, insanlar arasında her hangi anlaşmazlık ve düşmanlık Zaman-

la geçebilir, ama bir tanesi kalır. O da, karşıdakinin yükseklik iddiası. O gün düşündüm ki, eğer Doğu'yla Batı herhangi bir zaman birbirlerinin boğazına sarılırlarsa, bunun en büyük sebebi, bu yukarıdan bakma olacaktır.

Sınıflar ve milletler arasındaki mücadele, insanların haysiyetlerindeki müsavilik ve haklar tanınıncaya kadar devam edecektir.

BÖLÜM V

İç savaşın önemli safhaları

Bundan sonraki birkaç ay içinde geçen iç savaşları izah etmek biraz güçtür. Bu kaynaşma halindeki bir insan kalabalığının başka başka yönlerde birbirlerini çekememeleri gibi bir şeydir. Her yerde, kardeşler arasında kan dökülüyordu. Her yerde, henüz sabit bir şekil almamış fikirler arasında mücadele devam ediyordu. Bu devrin yükselen bazı şahsiyetlerinin portrelerini vermek kolay değildir. Hepimizin hayatı tehlike ve ani karar almak mecburiyeti ile karşı karşıyaydı. Ankara'daki bizler, o günlerde Mustafa Kemal Paşa'yı bu hareketin en canlı bir kılavuzu ve şahsiyeti telakki ediyorduk. Çalışır, konuşur, etrafa dağılan kuvvetleri bir araya toplamak için durmadan gayret sarf ederdi.

Bana öyle geliyor ki, adeta görünmeyen bir el, Türk milletine yeni bir veçhe vermeye çalışıyor gibiydi. Fakat, o günkü gayemiz istilacılardan kurtulmaktı. Milletin varacağı yeni yön herkesin, hatta Mustafa Kemal Paşa'nın kafasında bile açıkça bir şekil almış değildi. Başarı, şüphesiz, ona en yüksek payeyi verecek idi. Fakat, mesuliyet herkes tarafından paylaşılmaktaydı.

Ankara'ya yerleştığımız ilk günlerde, Anzavur hareketi başladı. Bu okumak yazmak bilmeyen basit bir Çerkezdi. Milli harekete karşı koysun diye padişah tarafından kendisine paşalık unvanı verilmişti. Bandırma'da harekete

geçti. Çarçabuk Bursa'ya yaklaştı. Ondan sonra da, İzmit'e doğru yöneldi.

Bandırma ve Bursa'da ona karşı gelen hareketlerin başında Ethem ve İzmit'te de Ali Fuat Paşa vardı. Ethem de Çerkezdî. Fakat, cahil bir insan olmasına rağmen, daha çok genç ve cesurdu. Salihli'de, İzmir'in işgalinden sonra başıbozuk kuvvetlerin reisi olarak kendini göstermişti. Onun kuvveti en kalabalık olanıydı. Aralarında zabıtlar da vardı. Ağabeyleri Reşit ile Tefvîk de Erkânı Harp zabıtlarıydılar ve ona direktif verebiliyorlardı. Tabii, kuvvetlerinin selameti, Salihli halkının vatanseverliğine dayanıyordu. Fakat halktan bir sürü para çekmişti. Her halde, Anzavur'u yenmek şerefi ona aittir. Gerçi, millî müdafaacıların çok güvendiği ve dayandığı bir kuvvet ise de, hiç kimse onun fazla kuvvet kazanmasını ve başa geçmesini istemezdi. Çok şükür, Ali Fuat Paşa, çok küçük olsa da, muntazam kuvvetleriyle Eskişehir ve İzmit'e hâkimdi. Ve etrafta doğuşen küçük birlikleri idare edecek kabiliyete de sahip bulunuyordu.

Ali Fuat Paşa ile Çerkez Ethem, Bursa ile İzmit saharını hilafet kuvvetlerinden (Bütün millî mücadeleye karşı doğuşen birliklere Sadakat ordusu adı verilirdi) temizledikleri anda, Bolu ve Düzce'de Çerkez şefleri ve Gerede'de de Türkler hilafet adına harekete geçtiler. Bir kaç hafta içinde, adeta yangın gibi, bu hareket Yabanabad'a kadar geldi. Yani Ankara'ya 28 km. uzakta olan bir merkeze kadar. Hareket, şayet yalnız Çerkezler arasında olsaydı, o kadar tehlikeli olmazdı. Türklerde buna karıştığı için mesele büyük bir önem aldı.

Bolu hareketinin başında, halkı aydınlatmak ve tarafımıza çekmek için Gerede mebusları bulunan Binbaşı Hüsrev Bey'le Osman Bey oraya gönderildiler. Bu hareket, bilhassa İstanbul'daki dini fetvanın tesirinden ve bazı söylenişlere göre de, İngilizlerin parasından doğmuştu. Bu isyan, milli mücadelede aleyhimize kabaran kanlı isyanlardan biriydi. Ne yazık ki, bizim tarafımızdan harekete geçen şefhelerin bazılarının halka karşı aldıkları şiddet siyaseti ve onlardan para çekmeleri, işi ciddi bir şekilde soktu. Bunların başında olan Kırşehirli Arif, çadırında meçhul bir el tarafından vurulmuştu. Bu haberi bize getiren bir genç doktorun anlattıklarını-hiç unutmam. Kendisi de dahil, hiç kimse, hangi anda bir adam tarafından öldürüleceğini bilmez bir durumdaymış. İşte o zaman, ihtilalin birtakım kan dökme iptilası uyandırdığının farkına vardım. Binbaşı Hüsrev, Ali Fuat Paşa ve Miralay Mahmut Bey'lerin bu meseleyi bastıracaklarına inanıyordu. Bilhassa, Miralay Mahmut vatanseverliği, kudreti ile birlikte insanlık hisleri de bulunan bir idealistti.

Birbirini takip eden bozgunlar karşısında bulunuyorduk. Ne yazık ki, ihtilal, alelade harpten çok, başka hususiyetler taşıyordu. Sadece cesur ve sadık olmak bir ihtilali başarmaya yetmiyor. Mukaddes bir gaye için de olsa, ihtilal ilerledikçe içindeki küçük unsurlar tepeye çıkıyor, canlarını gaye uğrunda feda edenleri bertaraf ediyorlar.

Binbaşı Hüsrev, yanındaki yirmi atlıyla Gerede'ye gitmişti. Köprünün başında, öbür taraftan bir alay insanın kendisine bayrak ve el salladığını görmüştü. Bunu barış ve

dostluk belirtisi telakki ederek köprüden geçmişti. Geçer geçmez, halk onu attan indirerek taşlamaya ve dövmeye başlamış. Garip olarak, canını kurtaran şey, sırf çok yakışıklı bir adam olmasıydı. Kalabalık arasından ihtiyar bir kişi binbaşı Hüsrev'in üstüne kapanarak: "Bu kadar cesur ve güzel adamı nasıl öldürebilirsiniz? Ben ömrümün sonuna geldim, Allah ve Peygamber aşkına öldürmeyin!" diye fer-yat etmiş. Garip olarak, bir an için kalabalık durmuş, binbaşı Hüsrev'le Osman Bey'in boyunlarına ve ellerine zincirler takılarak, bir taraftan taşlanarak bir taraftan da yüzlerine tükürülerek hapishaneye götürülmüşlerdi. O günlerde kasaba hapishaneleri demir parmaklıklı bir kapı arkasında ufak bir yerdi. Halk demir parmaklığın arkasından, ellerindeki kamaları sallayarak kapıyı taşlamış ve onları tehdit etmişlerdi. Hilafetçilerin arasında, Sefer adını taşıyan bir Çerkez şef sayesinde canlarını kurtarmışlardı. Bu adam, her nasılsa milli mücadelenin kazanması ihtimalini dikkate alarak onları kurtarmıştı. Biz onların İstanbul'a götürülerek idam edilecekleri haberini alınca, aramıza bomba düşmüş gibi şaşkına döndük.

Aynı zamanda Miralay Mahmut Bey de Hendek'ten Bolu üzerine yürüyordu. İnsanca hareketi sayesinde, halkın sevgisini kazanmıştı. Hilafetçiler, bunu görünce, Mahmut Bey'in adamlarını kendi taraflarına çekmek için her türlü teşebbüse girişmişlerdi. Onlar Hendek'ten geçerken, minarelerden "Kardeş kanına nasıl gireceksiniz?" diye sesler duyulmaya başlamıştı. Burada dikkate değer bir nokta, muntazam asker birliklerinin sivillere nispeten daha çok in-

san olmalarıdır. Onlar, harp safları dışında kan dökmeyi sevmeyizler. Herhalde, Miralay Mahmut'un telkin ettiği gü- ven, kendisinin etrafında topladığı emniyet ve sevgi ile be- raber, kuvvetlerinin muntazam askerlerden olmasına bağ- lıydı. Miralay Mahmut'un öbür taraftan atılan kurşunlar- dan biri ile şehit olması, bizi çok şaşkına çevirdi. Çünkü, o aralık en çok dayandığımız küvetlerden biriydi.

Bundan sonra, çok ciddi bir duruma girdik. Muntazam kuvvetler çok azalmıştı ve bütün dayanağımız bizim tara- fımızda bulunan sivil ihtilalcilerden ibaretti. Onlarsa vatan- severlikleri yanında, paraya ve yağmaya da düşkün olduk- ları için, halk arasında sevilmiyorlardı. Aralarında en iyi- leri bile, muntazam kuvvetlere muarızdılar. Garip olarak, o aralık, muntazam kuvvet teşkiline aleyhtar olan askerler bile vardı. Tek pratik yol, çete harbine devam etmek oldu- ğunu miralay Kazım Bey de müdafaa ediyordu.

İşte, bundan dolayı, sivil ve başıbozuk askerler kullan- maktan başka elimizde çare kalmamıştı.

O aralık, Ethem tek kuvvet olduğu için, onu Bolu'ya göndermiştik. Anzavur'u yenmişti. Demirci Efe'den de yar- dım istiyorduk. Bu küçük kuvvetlerin dışında Miralay Re- fet ve Binbaşı Nazım bulunuyordu. Bunlar da Mudurnu'da toplanarak Hilafet ordusunun Bolu'ya girmesine mani ol- maya çalışıyorlardı. İşte, haziran ve temmuz aylarında An- kara'daki Büyük Millet Meclisi'nin karşı karşıya kaldığı du- rum buydu.

Bir akşam, yemekten sonra, Bolu'ya girmiş olan Et- hem'den bir telgraf aldık. Mustafa Kemal Paşa'dan, kendi-

sinin idama mahkûm ettiği kimselerin listesine imzasını koymasını istiyordu. Ne yazık ki listede binbaşı Hüsrev'le Osman Beyleri kurtaran Sefer ve arkadaşlarının isimleri de vardı. Ankara onları affettiğini bildirmiş olduğu için, bizler onların öldürölmesi aleyhindeydik. Mustafa Kemal Paşa, etrafındaki bir avuç insanın fikirlerini sorarken, benim fikrimi de sorardı. Fakat şurasını söyleyeyim ki, ben bu münakaşalara hemen hemen hiç karışmazdım. Yalnız bu meselede fikrimi çok açıkça söyledim ve affetmiş olduğumuz bu adamların idamının aleyhinde bulundum. Yeni teşekkür edecek bir hükümetin sözünden dönmesini fena buluyordum. Fakat, bu meselede, Mustafa Kemal Paşa, Ethem'in arzusunu yerine getirmek gerektiğini söylüyor, bizim vaziyetimizdeki adamların merhamet göstermesinin zaaf teşkil edeceğini ileri sürüyordu. Düşman ele geçirildiği zaman, ne vaat edilmiş olursa olsun mutlak öldürölmeliydi. Etrafıma bakındığım zaman Miralay İsmet Bey'le göz göze geldim. Bir koltukta oturuyordu. Ayağa kalktı, Mustafa Kemal Paşa'nın karşısına gelerek, yazıhanesine dayandı ve konuşmaya başladı. Bu satırları yazarken o sahnenin bütün teferruatını görür gibiyim. Bir tabiat kudreti gibi görünen kurşuni kalpaklı Mustafa Kemal Paşa'nın karşısında Miralay İsmet konuşuyordu. Hiç bir zaman bana onun Türkçesi bu kadar sade, bu kadar makul ve insaniyetle dolu gelmedi. O zaman söyledikleri için ona içimden hâlâ dua ederim. O, bir hükümetin verdiği sözde daima durması gerektiğini ve ancak bu sayede halkın güvenini kazanabileceğini iddia ediyordu. Fakat, uzun bir münakaşa oldu. Ertesi gün-

nü bırakmaya karar verdiler. Mustafa Kemal Paşa da bir kâğıtta, Ethem'e hitaben Seferi ve arkadaşlarını affetmeyi vaat ettiğimizi, onun için onları öldürmemesini yazmıştı. İsmet Paşa'nın bir çocuk gibi gözlerinin parladığını gördüm. Ertesi sabah, büromda çalışırken Hayati Bey Anadolu Ajansı için hazırlamış olduğu kâğıtları getirdi. Bolu'dan ne haber olduğunu sorduğum zaman, Mustafa Kemal Paşa'nın kâğıdı Bolu'ya varmadan evvel hepsinin idam edilmiş olduğunu söyledi.

Belki, Mustafa Kemal Paşa, Ethem'in kendine söylerse, mutlak bu adamları öldürmeyeceğine kâni bulunuyordu. Ne garip bir durumdaydık. Bir taraftan Hilafet kuvvetleri halka musallat olmuştu. Bir tarafta Kilikya'da Fransız kuvvetleri halkı öldürtüyor, diğer taraftan Yunanlılar etrafı yakıp yıkıyor, adam öldürüyordu. Nihayet, İstanbul'daki İtilaf kuvvetleri de halkı eziyordu. Adeta, Garbin, hakikat halde, Şark'a "Sopa siyaseti" tatbik ettiklerini ve "Kahrolsun Türkler" diye bağırıldıklarını duyuyor gibiydim. Türklerin kendileri de aralarında boğuştukları için, Millet'in Ateşle imtihanı'nın en korkunç anlarını yaşıyorduk.

Karargâhta da dıştan sakin görünmekle beraber, güç anlar yaşıyorduk. Ben daima büromda tercüme ve makine ile meşguldüm. Bazen Mustafa Kemal Paşa gelir, bir kahve ısmarlar, azıcık otururdu. O günlerde, bütün enerjisiyle maksat uğruna çalışan dağınık kuvvetleri idare etmeye çalışıyordu. Aynı zamanda, ateşi vardı ve hastaydı. Bugünlerde Dr. Refik'le Dr. Adnan adeta endişeyle etrafında dolaşır, onunla meşgul olurlardı.

Büyük odadaki manzara gözlerimin önündedir. Mustafa Kemal Paşa, lambasının ışığı altında kâğıtları karıştırır. Miralay İsmet Bey mütemadiyen dolaşır. Cami Bey, dizinde kâğıtlarla konuşmak fırsatını beklerdi. İçişlerinde meseleler gittikçe çoğalıyordu. Her yarım saatte bir Hayati Bey gelir, telgraflar getirirdi. Bunların arasında şöylele-ri vardı: "Ben hilafet ordusunun yaklaştığını görüyorum. Halkın onlara iltihakından endişe ediyorum. Onlar girip telgraf tellerini kesmeden evvel emirlerinizi bekliyorum."

Bunlardan biri okunduktan sonra, Hayati Bey askeri se- lam vererek: "Teller kesilmiştir" dedi. İşte, ihtilâlin man- zaralarından biri.

Diğer bir telgraf: "Ben kasabanın dışında muhabere merkezi tesis ettim. Kaymakam Hilafetçilerle anlaşmak üzeredir. O, bir vatan hainidir."

Her gece etrafımızdaki merkezler ve kasabalardan böy- le telgraflar alırdık. Bu ihtilâl günlerinde zavallı ve fakir telgrafçıların cesaret ve vatanseverliklerini, yaptıkları hiz- meti takdir etmemek imkân dışındadır.

Bu durum, her gece şafak sökünceye kadar devam ed- er, hepimiz yorgunluktan bitkin bir hale gelirdik. Mustafa Kemal Paşa'nın o günlerdeki kadar yorgun ve bazen de ümitsiz olduğunu görmüş değildim.

Umumiyetle birkaç saat uyuyabilmek için sabahın er- ken saatlerinde aşağıya inerdik. Fakat, rahat uyumak da pek mümkün olmazdı. Çünkü, Hilafet Ordusu mensupları- nın ne zaman bizim yerimizi de basıp, yatağımızda bizi bo- ğalayacaklarını tahmin edemiyorduk. Bugünlerde, bu va-

tan hainleri Bolu Hastanesi'nde yatan bazı subayları da yataklarından sürükleyip hastahanenin önünde kafalarını taşla ezmişlerdi.

Yine bu sabahlardan birinde, çiftliğe girerken, Karabaş'ın sesini duymadım. Ertesi sabah, meçhul bir adam tarafından kurşunla öldürülmüş olduğunu öğrendik. Aynı hafta içinde altı aylık yavrusunu da meçhul bir adam zehirlemiş. Tabii, bizim durumumuzun da ne olacağı belli değildi.

Mücadele kuvvetlerinin tek güçlü olduğu yer, bu ara, Mudurnu idi. Orada, Bolu'dan gelen hücumlara Binbaşı Nâzım idaresindeki kuvvet karşı koyuyordu. Binbaşı Nâzım'a Selanik'ten eski İttihatçı Binbaşı İbrahim de katılmışın. Çok vatansever ve alçakgönüllü bir adama benziyordu. Mudurnu köylülerini bizim lehimize çevirmeye muvaffak olabilmişti. İşte, tek ümit noktamız buydu. Ama, tarruzlar dinmedi, Bolu ile Ankara arasındaki köyler birer birer ayaklanmaya başladılar. Bunlar, hep öldüren, yakan ve savaşan küçük güruhlardan ibaretti.

Bir sabah, kendimi hasta hissettiğimden, Karargâhtan erken ayrıldım. Dr. Adnan geldiği zaman dedi ki: "En tehlikeli geceyi geçirdik. Hemen bütün teller kesildi. Yakından silah sesleri geliyordu. Ortalıkta bir panik havası var."

O günlerde, karargâhın etrafına bir sürü at getirildiğini gördüm. Bunların ne için olduğunu sorduğum zaman, "Belki Ankara'yı terk etmek ve Sivas'a gitmek zorunda kalırız. Senin için bir araba hazırlatıyoruz" dediler. Ben, araba istemediğimi ve gitmeyeceğimi söyledim. Ama, bu, sırf

cesaretten ibaret değildi. Bütün vaziyeti düşünmüştüm. Eğer yüzde bir şansımız varsa, o da Ankara'daydı. Orada kalmakla sadece ölümden kurtulabilirdik.

O akşam, Dr. Adnan, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine beni araba ile göndermek teklifinde bulunduğunu söyledi. Ben: "Halk tarafından parçalanmaktansa, zehir alır ölürüm" dedim. Dr. Adnan, üstünde, bugünlerde, daima kuvvetli bir zehir taşıyordu. Yine o günlerde kardeşimden aldığım bir mektuptan, oğullarımın ekim ayında Amerika'ya gitmelerinin temin edildiğini öğrendim. Biraz memnun oldum.

Bir sabah karargâhtan çıkarken, Binbaşı Şükrü Bey'le, Mülâzım Bekir'i gördüm. Odama geldiler. Onlar İzmit'ten gelip bize katılmışlardı. Binbaşı Şükrü, tabancam olup olmadığını sordu. Ben, tabancanın sesine bile tahammül edemeyeceğimi ve o günlerde kurşun bulmanın mümkün olmadığını, yalnız, karargâhtan bir mavzer edinebileceğimi, fakat onun da yerinden kaldırılması güç olduğunu söyledim. Binbaşı Şükrü güldü, cebinden bir Parabellum çıkararak uzattı ve o günden itibaren çiftliğin arkasında silah sesine alışmam için atış talimleri yapmamı söyledi.

Çiftlikten birkaç yüz metre ötede, talimlere başladık. Orada bir küçük kulübe vardı. Kulübe çökmüş ve kapısının yansı meydanda kalmış olduğu için, içinde kimse yoktu. Kapıyı nişangâh yaptık. Silah sesinden sıçrayan ben, bu sese alıştım. Eğer, bugün çiftliğin arkasında hâlâ o kulübe varsa, bizim kurşunların izlerini görmek kabildir.

Binbaşı Şükrü, kapıya bir beş kuruşluk para yapıştır-

dı. Paraya nişan alıyor, ateş ediyordum. Dostlar da bana o günlerde epeyce kurşun getirdiler. Cami Bey'le, oturduğumuz küçük yerin stratejik noktalarını konuşurduk. Cami Bey, mavzeri ile merdiveni tutacak, ben de pencereden ateş edecektim. Yani bir hücumla uğrarsak.

Miralay Refet de İzmir dağlarından üç yüz zeybek ile geldi. Bir müddet sonra Mudurnu'ya gidecektik. Halk arasında aleyhimize cereyan herhalde vardı. Bizleri öldürmek istedikleri muhakkaktı. Aynı zamanda, bütün traşlı ve gömleklilere de kâfir nazarıyla bakıyorlardı. Bir akşam yemekten sonra, büyük odada otururken, Miralay Refet'le sakın sakın konuşuyorduk. Kendisine Kalaba kadınlarının zeybeklerden şikâyet ettiklerini anlatıyordum. Kalaba koyunu önündeki derede kadınlar çamaşır yıkarken, zeybekler gelip kızlara bakıyorlarmış. Her halde zeybeklerin kılık-kıyafetleri acayipti ve hepsi silahlıydı. Kadınlara, bunu Miralay Refet Bey'e söylemeyi vaat etmişim.

O aralık Hayati Bey tekrar o kötü haberlerle geldi. Miralay Refet, oraya gitmemelerini emrederim dediği zaman, Hayati Bey tekrar geldi. Askeri selamını verdikten sonra, "Bütün teller kesildi" dedi. Bunu söyler söylemez, dışarıdan tüfek sesleri gelmeye başladı. Önce, herkes heyecanlandı. Mustafa Kemal Paşa, ayakta dolaşarak emirler veriyor, hemen herkes ömrünün son dakikasını yaşadığına inanıyordu.

Garip olarak, o dakika bende büyük bir merak uyanırdı. Siviller beni ilgilendirmiyordu. Çünkü hepsinin korktuğu belliydi. İki büyük asker, Kemal Paşa ile Miralay Refet

Bey'di. Miralay Refet, yerinden kımıldamadı. Sükûnla si-
garasını içmeye devam etti. Mustafa Kemal Paşa, daima teh-
likeye maruz kalmış büyük bir askerdir. Fakat, o da şuur-
suz kalabalıktan hoşlanmıyordu. Ama, o dakika, selametin
milli hareketin başarısında olduğunu hissediyordu. Ben,
kalktım, odadan yavaş yavaş çıktım. Odanın dışında, zabit-
ler müdafaa hazırlıkları yapıyorlardı. Sakindiler. Bir tane-
si telefon ediyordu. Diyordu ki: "Ne dediniz? Ateşin zey-
bekler tarafından atıldığını, mı söylüyorsunuz? Söyleyin
cephaneyi israf etmesinler. Ankara'yı korkutabilirler."

Ondan sonra zabıt odaya gelerek, ateşin cepheye git-
mek için hazırlanan zeybekler tarafından edilmiş olduğu-
nu söyledi.

Ertesi gün de son defa olarak, Ankara'ya terk etmek
münakaşası yapıldı. Fakat, kendimizi biraz daha emniyet
içinde hissediyorduk. Miralay Refet, azgın zeybekleriyle er-
tesi günü Ankara'yı terk etti. Bolu isyanı biraz yatışmıştı.
Ethem de Ankara'ya gelecekti.

Ethem Ankara'ya silahlı kuvvetleriyle girdiği zaman,
halk sokakları doldurmuştu. Adamları arasında kadınlar da
vardı. Dikkati çeken Ethem büyük bir şevkle karşılandı.
Mustafa Kemal Paşa otomobilini ona tahsis etti. Bu, Anka-
ra'da bulunan tek otomobildi. Ethem Büyük Millet Mecli-
si'ne geldiği zaman şiddetle alkışlandı.

Ben onu ilk defa Karargâhta gördüm. Bir gün, büyük
odaya girerken bir sürü silahlı adamın arasında kendimi bul-
dum. Tabii, bunlar Ethem'in adamlarıydı. Mustafa Kemal
Paşa'ya, bazı raporlar görölüyordum. Ethem'i Paşa'nın kar-

şısında bir sandalyede buldum. Ayağa kalktı, elimi öptü. Alaladeden uzun boyu vardı. Hiç eti olmayan kudretli vücudu canlı bir iskelete benziyordu. Tam Çerkez yapısıydı. Geniş omuzlar, ince bel, uzun bacak ve kollar, kocaman sarışın bir kafa, kısa bir burun ve gayet solgun gözler. Teni hiçbir hava tesiriyle değişmemişti. Kısa burnu Anglikan bir mizah ifade ediyordu. O odada istisnasız bu kocaman Çerkez herkesi gölgede bırakıyordu.

Odada etrafı tetkik ediyordum. Mustafa Kemal Paşa da meşgul görünüyordu. Önünde İslam tarihinin ilk sayfaları, yani demokrasiye en yakın olan ve yirmi dört seneyi ihtiva eden kısmı okuyordu. Emeviye hükümetinin kudretli nüfuzunu tetkik ederken, belki Ankara'daki din unsurlarını nasıl elde edeceğini düşünüyordu.

O günler 1920 yazının ortalarına rastlar. Karargâhta adeta bir manastır hayatının riyazeti içinde yaşıyorduk. Yakup Kadri bu devirden bahsederken "Siz manastır hayatı yaşıyorsunuz" derdi. Mustafa Kemal Paşa adeta rahip gibi yaşıyordu. Fakat bazı akşamlar öbür taraftaki bir eve gider, başka bir muhitte bulunurdu. Bazen bir çocuk safiyeti ile din münakaşasında bir hocayı yere vurduğunu söylerdi. Bana "Hanımefendi, hocaların görünüşlerine inanmayınız. Açıktan içki aleyhindedirler, fakat herkesten çok içerler." derdi. Bu akşamlar Mustafa Kemal Paşa hocaları elde tutmak için onları, o hususi evinde, anlaşılan, koltuklardı.

Mustafa Kemal Paşa, bu ilk aylarda, hatta daha sonraları, nazik anlarda, kendisiyle çalıştığım zaman, daima dü-rüst, daima içkiye karşı nefesine hâkimdi. (İçkiye iptilası ri-

vayet edildiği halde ağzına bir damla alkol almamıştı. Aynı zamanda hiçbir şeye körü körüne inanmazdı. Herhangi bir ülkeye tamamen bağlanmış olanları kullanmayı da iyi bilirdi).

Bundan başka da samimi olmayan gösterişler veya inançlarla çok iyi alay etmesini bilirdi. Herhalde, bu bir paradokslu durumdu. Kendisi gayesine varabilmek için sıra ile birbirine tamamen zıt görünen herhangi ülkeyi ele alırdı. Hülasa, varmak istediği neticeden kendisini alakoyabilecek hiçbir hisse tâbi olmazdı. Kehanete, bilhassa rüyaya çok inanırdı. Yazıhanesinin arkasında, bilmem hangi bir hoca veya kahin tarafından yazılmış, yeşil zemin üzerinde, Arapça acayip yazılar vardı. Her sabah, muhitindekilere o gece rüya görüp görmediklerini sorardı. Kurnazlar da, tabii, onun muvaffakiyetini ifade eden rüyalar anlatırlardı.

Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'le Maliye Vekili Yusuf Kemal Bey, bu aralık Rusya ile yapacağımız bir anlaşmayı tetkik için Moskova'ya hareket ettiler. Türkiye'yi inşân topluluğundan hariç tutan Batı'ya karşılık, durumu çok zayıf olan Rusya, Türkiye ile anlaşmak istiyordu. Fransızlar da (bazıları) hissen bizi tuttukları için, zaman zaman, Ankara'ya gelir, konuşurlardı.

İşte, Rusya'nın bize taarruz edebilecek durumda olmaması ve Batı memleketlerinin Türkiye'yi yok etmeye karar vermiş olmaları, Büyük Millet Meclisi Hükümetini yarattı. Bu Büyük Millet Meclisi'ne bağlı iki türlü mefkure mücadele halindeydi. Bunlardan birine Garp mefkuresi, ötekine Şark Mefkuresi denirdi.

Garp mefkuresine dayanmış olanlar, Büyük Millet Meclisi'ne şekil vermekte daha fazla muvaffak olmuş olmalarına rağmen, tamamen iktisadî sosyal ve maarif meselelerinde 1839'da başlayan Garp örneğine doğru giden yolu tamamen tutamamışlardı. Bunlar, Garp mefkuresine bağlı olmakla beraber, hepsi Batı'ya bağlı adamlardı. Bunlar, şiddetle Sovyet şekline aleyhtar idiler. Bilhassa, muntazam olmayan kuvvetlerin orduya müdahalesine aleyhtar idiler. Çünkü, tek dayanabileceğimiz kuvvet orduydı.

Bu aralık, Şark mefkuresini tahlil etmek gayet güçtü. Çünkü, çok karışıktı. Bu Şark mefkuresinin muhtelif safhalarından biri de Komünizmdi. Bunun en mühim taraftarı, belki Hakkı Behiç'ti. Bu adam, İttihat ve Terakki'nin idealist azalarından ve aynı zamanda maliye ile meşgul simalarındandı. Ruhen çok samimi bir insandı. Türklüğe çok bağlı olmakla beraber, sınıf, servet ve din gibi şeylerin aleyhinde idi. Biraz da kafasında anormallik vardı.

Kendisi karargâhın karşı tarafındaki küçük bir sırtta otururdu. Orada, daima her nevi insana rastladığınız gibi, kendi çocuklarından, evlatlıklarından başka, bir sürü de köpeği vardı. Bununla beraber fikir meseleleri üzerinde münakaşadan kaçınırdı. Israrla üstünde durduğu tek nokta, Batı medeniyetinin sona ermiş olması idi. Garp mefkuresine taraftar olanlara bundan dolayı şiddetle aleyhtardı. Mustafa Kemal Paşa da, bugünlerde, Sovyet sistemini merakla takip etmesine rağmen, ondaki bu his, bir idealden ziyade, her nevi ihtimali tetkik etmeye dayanıyordu.

Bugünlerde İstanbul'dan gelen Hikmet (Bayur) Bey

de Sorbonne'da okumuş, Fransızcası fevkalade, bilhassa ri-yaziyesi kuvvetli, Bolşevizme fikren taraftar bir adamdı. Hilâli Ahmer'de İstanbul'da Dr. Adnan'ın yanında çalışmış olduğu için ona çok bağlıydı. Ankara'ya gelince de, bizim yanımızda, çiftlikte oturdu.

O geldikten soma, Hariciye Vekâleti onun kabiliyeti sa-yesinde normal bir şekil almaya başladı. 1920 yılı Ağustos-u'nun onunda Sevre muahedesi Türkiye'nin yok edilme-sini kasteden şekilde imzalandıktan sonra, bu adam çok hizmet etti. Kendisi, Komünist fikirlere taraftar olmakla be-raber, Türkiye'nin her iki tarafa karşı da müstakil kalması-nı isteyenlerdendi.

Bu aralık, Batı'nın siyasetinden dolayı şaşırılmış olan halk da, Doğu siyasetini, muhtelif şekillerde ve kendileri-ne göre tefsir ediyorlardı. Mesela, gayri muntazam kuvvet-lerin şefleri. Bunlar; Yeşil Ordu adı altında bir teşekkül Hakkı Behiç'in ri-yasetinde vücuda getirdiler. Ethem de bunlara katılınca Yeni Dünya ismi altında bir gazete çıkarmaya başladılar. Fakat, Mustafa Kemal Paşa bundan kuş-kulanarak Yeşil Ordu'yu ortadan kaldırdı.

Bunun dışında bir de ulema sınıfı vardı ki, bunlar da Şark mefkuresini eski İslami demokrasisi halinde dirilt-mek istiyorlardı. İşte bunlar, Mustafa Kemal Paşa'yı eski İslami şekilleri gözden geçirmeye sevk etmişlerdi. Bu iki mefkure arasındaki mücadele esnasında, Mustafa Kemal Paşa'nın emri ve arzusuyla Komünist Partisi kuruldu. Bu-na kendini sevk eden şey, kanaatimce, Rusya'da bulunan Türkler arasındaki Komünist unsurlara karşı vaziyet almak-

tı. Aynı zamanda, o günlerde, komünist sistemini de, adeta bir harita halinde tespit eden bir tetkik ile meşguldü. Ben şahsen, bunlardan bir şey anlamış değilim.

Bakû'deki Türk Komünist Partisi'nin başında Mustafa Suphi adında, Bolşeviklerin çok tuttuğu bir adam vardı. Ankara'daki Komünist Partisi'nin faaliyeti hakkında pek bir şey hatırlamıyorum. Aralarında yakından tanıdığım bir Hakkı Behiç vardı. Bu aralık, Rus sefareti de henüz tamamen teşekkül etmiş değildi. Fakat, kendilerine Bolşevik denilen birtakım adamlar Rusya'dan gelip gidiyorlardı. İlk gelenler Türkler ve Müslümanlardı. Sonradan, Ruslar da bunlara katılmaya başladılar. Herhalde, Rusların çok şeytanca hazırlanmış bir propaganda sistemi olduğu açıktı. Bunların arasında evvela Yeşil Ordu'ya girmiş olan Diyarbakırlı Vakkas adında pek garip bir adam vardı. Onu bana Hikmet Bey getirdi.

Önce, anlaşıcağımızdan emin gibi görünerek hemen propagandaya başlamıştı: Açıklarda vaaz eden bir hoca gibi yere bağdaş kurup oturur, Rus propagandasının alfabesini başından sonuna kadar tekrar ederdi. En çok ele aldığı mesele zenginlik ve fakirlik meselesiydi. Sınıfların kaldırılması üzerinde uzun uzun durur, gayet manasız konuştuğu zaman bile, samimi görünürdü. Hülâsa, Rus propaganda alfabesini ezberlemişti ve bunu baştan başa her yerde tekrar eder dururdu. O konuşurken Türk rençberlerinin ellerinde kazma kürek, bütün ev veya mal mülk sahiplerine hücum etmeleri tehlikesini insan gözleriyle görür gibi olurdu.

Rus Komünistleri arasında, dikkati çeken bir adam Verloff idi. Ufak tefek, küçük yüzlü, kocaman kafalı bir adamdı. İnce uzun bir sakalı vardı. Gözleri mütemadiyen parlardı. Daima siyahlar giyerdi. Belinde bir kemer, ayaklarında da, dizlerine kadar çıkan bir çizme vardı. Ukraynalı'ydı. Beni görmeye geldiği zaman yanında bir de tercüman getirirdi. Burada şunu tekrar etmek isterim ki, Mustafa Kemal Paşa, Komünist Parti'yi kurdurduğu zaman, evvela Dr. Adnan'ın başa geçmesini istemişti. Fakat, Dr. Adnan, dış siyasete muhalif olmakla beraber, Garp mefkuresinin ebedî bir taraftarı olduğu için bunu reddetti. İşte, benim vaziyetim de aşağı yukarı böyledir.

Şimdi geçelim Verloff'a:

Verloff söylemek istediği şeyleri bir deftere kaydederek gelirdi. Fakat, ben tercümanın söylediklerinden ziyade, adamın kendisini tetkik ederdim. Verloff, eski bir nalbantın ve Lenin'in en yakın çıraklarından idi. Fakat, iman etmiş olduğu bu yeni sisteme bağlılığı sırf insanlığı kurtaracağına inanacak kadar safdil olmasından ileri geliyordu. Ekskizyonla Rusya da batsın, fakat insanlık kurtulsun, derdi. Bu, onda adeta sabit bir fikir halini almıştı. Bütün kadınlardan kızkardeşlerim, erkeklerden de erkek kardeşlerim diye bahsedirdi.

O da benim yüzümü dikkatle tetkik ettikten sonra, gayet fena bir Fransızca üye konuşmaya başladı. Ondandı sonra, sık sık gelir, beni imanına çelmeye çalışırdı.

Ben, bir gün, ona Bolşevik rejimde vâki olan cinayetler ve şiddet hareketlerinden bahsettiğim zaman, inkâr et-

medi. Fakat, pek de aldırmadı. Garip olarak, o Djerjinsky gibi insanların kanına girmekten haz duyulan günlerde, Verloff'lar gibi insanlığı sevenler olduğu gibi, vahşiler ve Vakkas gibi Bolşevizm vasıtasıyla hayatını kazanmak isteyen insanlar eksik değildi. Verloff'un da, nihayet, Ruslar tarafından daha sonraları firma atılarak yakıldığını haber aldık.

Sovyet sisteminin de, eski zamanda din mutaassıplarının herhangi vasıtasıyla insanların kanına girmek, onlara eza etmek kabiliyetini taşıdığına emindim. Bu aralık, Verloff, beni kendi fikrine çeviremeyeceğini görmekle beraber, sayısız Sovyet propaganda broşürü getirdi, bilhassa Üçüncü Enternasyonal'den sonraya ait.

Şuna inanmak gerek ki, Komünizm bile insanlar arasında ayrılık yaratan, din, ırk bakımlarından olmasa da, başka bakımlardan, insanlara zulmeden bir sistemdir. Verloff'un mevkii resmi değildi, ilk resmi mümessil Upmal yoldaşı.

İlk gelen Komünistler gibi, o da sade ve temiz bir adamdı. Fakat aptaldı. Bunların hepsi bana tercümanlarıyla gelirdi. Çünkü, hiçbirisi adamakıllı bir başka dil bilmezdi.

Bunlardan biri, beni Madam Triкова'nın eserlerinden tanıdığını söylemişti. Bu kadın, 1910'da İstanbul'a gelmiş, Rus muhacirlerinden biriydi. Madam Triкова Rusya'ya âşık olmakla beraber, kötü hareketlerinden çok şikâyet ederdı. Fakat biz pek siyasetten konuşmamıştık. Anlaşılan, La jeune Turquie adlı kitabında bana da epeyce yer vermişti. Fakat, daha sonraları, Beyaz Ruslar arasında İstanbul'a gelip gelmediğini öğrenemedim.

Nihayet yaz geldi. Ben sıcağa pek dayanamam. Bu yüzden karargâhtaki işim beni çok yoruyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın kendisi bugünlerde pek titizdi. Anlaşılan, Büyük Millet Meclisi'ni istediği gibi kullanamıyordu. Bununla beraber, yüksek tabakadan kendisini tutan epeyce adam vardı. Çünkü, yeni bir hükümeti bütün teşkilatıyla kurmak çok güçtü. Herkes, Mustafa Kemal Paşa'ya ehemmiyet vermekle beraber, onun yeni teessüs eden Anayasaya aykırı hareket etmesine mani olmaya çalışıyorlardı. Ankara eşrafının Büyük Millet Meclisi'ndeki mümessilleri arasında bir İkinci Grup adı altında muhalefet teşekkül etmişti. Bundan başka da, bir Müstakiller grubu vardı. Bunların sayısı az olmakla beraber, iki taraf arasındaki muvazeneyi tutabiliyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa da Meclisi elinde tutabilmek için, kendisine başından beri taraftar olmuş olanların bazılarını feda etmeyi tercih ediyordu.

İlk feda edilen Cami Bey oldu. Dahiliye vekili sıfatıyla Meclis'te daima Mustafa Kemal Paşa'yı tutmuştu. Fakat, Meclis, Dahiliye Vekâletini şiddetle tenkit ettiği zaman, Mustafa Kemal Paşa Cami Bey'i tutmadı. Bunlara Cami Bey'in kendisinin cevap vermesini söyledi. Verdiği cevaplar alkışla karşılanmış olmasına rağmen, Cami Bey istifa etmişti.

Bundan biraz sonra, Cami Bey Rusya'ya ilk mümessilimiz olarak gitti. Kendisi aleyhine birçok propaganda yapılıyordu. Bunların asılsız olduğu anlaşıldıktan sonra bile Cami Bey siyaset hayatından çekilerek, kendi şahsî ve mütevazı yaşayışına döndü.

Mustafa Kemal Paşa, fikrini yürütmek için her nevi sistemi kullanıyor, zaman zaman, bir George Washington tavır alıyor, bazen de bir Napoleon havası yaratıyordu. Fakat ilim sahasında çok yüksek olanlar bile onun kudretine yaklaşamazlardı. İnsan tabiatının en zeki bir mümessili olan Mustafa Kemal Paşa daima mevkiini muhafaza edebildi.

O günlerde, bütün akşamlar bu meseleleri konuşmakla geçirdi. Karargâhta, bir taraftan adeta bir manastır hayatı yaşarken diğer taraftan Büyük Millet Meclisi'nin müşkil vaziyeti Mustafa Kemal Paşa'yı yoruyordu. Cami Bey meselesinden sonra, bir akşam Hamdullah Suphi Bey'e sataştı ve ona yalancı dedi. Hamdullah Suphi sözünü geri almasını istediği zaman, Mustafa Kemal Paşa derhal geri aldı, fakat Hamdullah Suphi aleyhtarlığı devam etti.

Bu devirde. Dr. Adnan Sıhhiye Vekili olmakla beraber, Cami Bey'den boş kalan Dahiliye'ye de vekâlet ediyordu. Mustafa Kemal Paşa, Dr. Adnan'ın hiçbir şahsi ihtirası olmadığını anlamıştı. Cami Bey ve Hamdullah Suphi, Dr. Adnan'ın dostları oldukları için, Mustafa Kemal Paşa ile aralarındaki uçurumu kapatmaya çalıştı ve nihayet muvaffak da oldu. Hamdullah Suphi 1920'de Maarif Vekili oldu. Dr. Adnan'ın bu itidalinden dolayı, bir taraftan muhalifler tenkit ettikleri gibi, diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa'yı muhalefetlerine karşı şiddet politikasından alıkoyduğu için birçokları yine onu tenkit ederdi.

Ağustos'un sonlarına doğru, Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yazarak, Kars'a girmesi meselesini bildirdi. Bu, geceleri, uzun münakaşalara sebep oldu. Fa-

kat, askeri meselelere benim aklım ermediği için, bu nokta üzerinde duracak değilim.

Yazın sonlarına doğru, işim biter bitmez, çiftliğe çekiliyordum. Yeşil akasyalar artık altın rengini almışlardı. Çay, daima akıp geçiyor, ağustosböcekleri ötüp duruyorlardı.

O günlerde bir akşam, Mustafa Kemal Paşa çiftliğe geldi. Uzun uzun konuştuk. Pek dediğini anlamadım. Bana sordu:

"Doğru değil mi, Hanımefendi?"

"Dediğinizi pek anlayamadım, Paşam."

"Yanıma geliniz, anlatayım."

Yanındaki sandalyeye oturdum. O da, bu defa fikrini çok açık olarak anlattı ve bunu şu kelimelerle ifade etti:

"Şunu demek istiyorum: Herkes benim verdiğim emri yapmalıdır."

"Şimdiye kadar Türkiye'nin selameti ve hayrı için böyle yapmamışlar mı?"

"Ben hiçbir tenkit, hiçbir fikir istemiyorum. Yalnız emirlerimin ifasını."

"Benden de mi, Paşam?"

"Sizden de."

Çok açık bir şekilde cevap verdim:

"Millî maksada hizmet ettiğiniz müddetçe size itaat edeceğim."

"Benim emrime daima itaat edeceksiniz!"

Ben yine açık cevap verdim:

"Bu, bir tehdit mi, Paşam?"

Birden, tavrını değiştirdi:

"Teess f ederim, dedi, ben sizi hiçbir zaman tehdit etmem."

Gerçi, Mustafa Kemal Paşa'nın istediğini tehditle isteyece ini biliyorsam da, bunu beni tehdit için s ylemedi ine emindim.

Bundan sonra, tabii bir surette konuşmaya ba ladık.

i te, Mustafa Kemal Paşa ile m naka aya benzer tek münasebetimiz budur.

O ak am çok düşündüm. Hep aklımdan Mustafa Kemal Paşa'nın vaktiyle kudretin b l nemeyece i hakkında ki sözleri geçiyordu. Fakat, kudret eline geçerse, istediğini yapaca ından da emindim. Bununla beraber, onun ne kadar önemli ve elzem bir mevkii olduğunu bildiğim için, bu hissimi bertaraf etmeye karar verdim.

Mustafa Kemal Paşa'nın memleketi kurtaraca ına inanıyordum.

Ben, bu küçük hadiseyi Mustafa Kemal Paşa'nın unutmayaca ına emin olmakla beraber, bir gün, İngilizce olarak yazmaya karar vermiştim.

BÖLÜM VI

Kalaba köyü ve hayvan dostlarım

Ertesi gün yazı masamı oturduğum odadan yattığımız odaya geçirerek, hatıralarımı İngilizce olarak yazmaya başladım. Buna 'Son Perde' adını vermek ve çok garip olarak, bilhassa, çocukluğumun, ta kendimi bildiğim andan itibaren ifade eden tarafını yazmak istiyordum.

Hatıralarımın birinci cildine ait bütün notlar bugünlerde hazırlanmıştır. Bunların İngilizcesi İngiltere'de basılmış, Türkçesi de üç yıl önce Yeni İstanbul gazetesinde tefrika edilmiştir.

Öğleden sonraları ata binmeyi öğreniyorum. Bir tanıdığın gönderdiği beyaz bir at vardı. Karargâhın bize vermiş olduğu Süleyman'la (Onun da atı vardı) Ankara civarını tetkike başladım. Gerçi, mektep çağında ata binmeyi öğrenmişim ama, adamakıllı bir binici olamamışım. Cami Bey, vaktiyle usta binici olduğu için, Hamdullah Suphi Bey'le bana ders vermeye başladı. Fakat, birkaç gün sonra Roma'ya gitti. Ben de kendi kendime binmeye devam ettim. Bütün civar köyleri dolaşım. Bugünlerde Ankara'nın harikulade tabiat güzelliklerine de hayran oluyordum. Her gün Çankırı yoluna kadar gider, akşamları da Kalaba'ya döner, orada köylülerle konuşurdum. Yeşillikler, sapsarı topraklar, koyun sürüleri ve kaval sesleri!

Bu dolaşmalarda bir gün, biraz ötelede iki ev dikka-

timi çekti. Bir tanesi kocaman, yeşil bir bahçe içinde, kavak ağaçlarının ortasında minicik bir yuvaydı. Öteki, onun tam karşısında, üstü kırmızı, tavan arası odasıyla daha büyücekti. İkisi de harabe halindeydi. Yerlilerden birisine aitti. Fakat, ben, içimden bunlardan birinde mutlak oturmaya karar verdim. Dr. Adnan'ı tanıyan sahipleri o evlerden hangisini" istersem, bize tahsis etmeye söz verdikten sonra, tamire başladılar. Bu gezintiler esnasında, Binbaşı Salih Bey'e rastladıktan sonra, çok zaman onunla daha uzaklara giderdik. Seyislerimiz de bizimle beraber gelirdi.

Binbaşı Salih Bey'in altında, yürüyüşü ahenkli, son derece güzel bir doru at vardı. Başının haşmeti, kuyruğunun güzelliği baştanbaşa kalbimi kazandı ve onu edinmeye karar verdim. Binbaşı Salih'in dediğine göre, bu çok değerli bir attı, fakat iyi terbiye edilmediği için biraz tehlikeliydi. Kendisinin İstanbul'daki beyaz atı yolda olduğu için bunu ondan alabilecektim. İyi terbiye edilmemiş olmasına, kaprisli ve dolayısıyla tehlikeli olmasına rağmen onu mutlak edinmek istedim ve edindim.

Yine bugünlerde, Mülâzım Abdürrahman bana bir kutu içinde mini mini bir siyah köpek yavrusu gönderdi. Bunu Ankara sokaklarında bulmuştu. Bana hayvancağızın garip hallerini anlattığı zaman, bu köpeği de edinmek istemiştim. Mülâzım Abdürrahman, onu aramış, sonunda bulup bana göndermişti.

Adını Cin koydum. Çay vakitleri aramızda oturur, kırık bir fincandan çay içer, bahçenin armutlarını, bir insan gibi lezzet alarak, yerdi. Bu mahlûka çocukluğumda rast-

lamış olsaydım, onu ecinnilerin insanken hayvan kılığına soktukları bir mahlûk sanırdım. Akşamları aramızda oturur, hepimizin elini yalar, konuşmak hariç, bütün hayatımıza katılırdı.

Dr. Adnan, köpeklerde tenya olduğu için onu koynuma almaktan beni men etmişti. Bu yüzden, köpekçik, ayak ucumda bir minderin üzerinde yatardı. Fakat, garip olarak, uyur gibi görüldüğü halde, Dr. Adnan'ın uykuya daldığını sezer sezmez, hemen yatağıma atlayarak, koynuma girerdi. Bu köpeği bir küçük evlât gibi sevmiştim.

Bu devirde, Dr. Adnan, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında gece geç vakitlere kadar kalırdı. Askerî durum çok vahim bir şekil almaktaydı. Bize karşı son isyanların en önemlisi Konya'da 1920 Ekimi'nde olmuş, şehir ve bütün kasaba ve köyler ayaklanmıştı. Buna, biraz da, başıbozuk askerlerin hareketleri sebep olmuştu. Konya, birkaç gün için, bir köylü hükümeti kurmuştu. Bu vakayı o zaman orada bulunan Miss Billings ile Miss Allan bizzat görmüş, çok acı sahnelere şahit olmuşlardı. Bilhassa, bir genç doktoru öldürüp öldürmemek hususunda köylü hükümetinin aldığı vaziyet onları üzmüştü. Ben kendim, sıtma yüzünden yatağa düşmüş olduğum için, bu durumu pek tetkik edemiyordum. O zaman, Ankara'da adeta bir istila halinde olan tehlikeli bir sıtmaya hiçbirimiz tutulmadık diye seviniyorduk, Fakat, ben Suriye'de en kötü şekilde sıtmalara tutulmamış olmama rağmen, burada, en tehlikelisine yakalanmışım.

Sokağa çıktığım zaman, bana ayağımın altında toprak ve etraftaki ağaçlar sallanır gibi gelirdi. Yatağa yattığım za-

man, çarpıntı ve yüksek ateşten bitik bir hale düşerdim. Tu-
haftır, bu hastalık esnasında hep Viyana ve oradaki mu-
zikalar kafamı doldururdu. Gözlerimin önünde, adeta, kırmı-
zı saçlı bir güzel kadın, yüzünde maske, şarkı söylerdi. Me-
fistofeles'in bir kadına eziyet ettiğini görür gibi olurdum
ve Carmen operası ve Persifal baştan başa kafamı ve ku-
laklarımı işgal ederdi. Bu ateşli akşamlarda, çok acı çekti-
ęim zamanlar, yanımda bir adam isterken karşımda kuyru-
ęunu sallayarak oturan Çin'i görürdüm. Bazen de Fatiş, ya-
tağımın baş ucunda diz kp bana masal anlatırdı. Dr. Ad-
nan, o günlerde ancak geceyarısından sonra gelebiliyordu.
Durumun kötüleştiği zamanlar, bazen erken gelir, benimle
meşgul olurdu. Bazen de, onun pencereden, oraya gelip va-
ziyetimi soran Miralay İsmet Bey'e hastalığım hakkında bil-
gi verdiğini duyar gibi olurdum. Bütün karargāh hastalığım-
la çok yakından ilgilenmişti. Nihayet, odamın duvarları ar-
tık sallanmaz olmuş, cibinlik de benim için bir hapishane
olmaktan çıkmış gibiydi.

Biraz iyileştiğim zaman vaziyetin çok kötü olduğunu
gördüm. 1920 Haziran'ı sonlarında, Yunan taarruzu başla-
mıştı. Hatta bu taarruz Sevr anlaşmasının sınırlarını da aş-
mıştı. Balıkesir ve Marmara denizinin bir kısmı işgal edil-
miş, Bandırma, İzmit ellerine düşmüş, Uşak da zaptedilmiş-
ti. Bursa'nın işgal edildiğini, Afyonkarahisar'ın alınmak
zere olduğunu haber aldığım zaman çok zldm. Bizim
ordu esasen sayıca çok zayıf olduğu gibi, içerideki isyan-
larla da eli kolu bağlı kalmıştı. Bu savaşlarda iki kadın as-
ker de şehit olmuştu.

Bilhassa Bursa'nın düşmesi beni şahsen çok ilgilendiriyordu. Çünkü babam ve Bursalı bir şeyhle evli olan kardeşim Nilüfer, Eskişehir'e sığınmışlardı. Ayaklarımın üzerine basabilecek hale gelince, Dr. Adnan ile beraber oraya gidip onları Antalya'ya götürmeye karar verdik.

Eskişehir'de boş bir mektebe sığınmışlardı. Onları Afyon'a giden bir trene koyarak Antalya'ya gönderdik.

Mustafa Kemal Paşa da Eskişehir civarında dolaşıyordu. Vaziyetimiz, hakikat, en tehlikeli bir hal almış bulunuyordu. Ankara'ya muvazi olan tren hattı Yunanlıların eline düşmüş, biz de Orta Anadolu'da kapalı kalmıştık. Artık, başıbozuk kuvvetlere son vererek, muntazam ordu kurmak hayati bir zaruret halini almıştı.

Eskişehir'den trenle dönerken, Miss Billings ile Miss Allan'a rastladım. Onlar Amerika'nın Yakın Doğu Yardım Heyeti'nin mümessilleriydiler. Miss Allan, Harput'ta bulunan bir misyonerin kızı olduğu için Türkçe'yi ana dili gibi biliyordu. Tabii olarak, Hristiyanlara çok düşkün olmakla beraber, onların da hareketlerini beğenmiyor ve vazifesi onu misyonerlikten çekilmeye mecbur ediyordu. İşte, bugünlerde bu iki Amerikalı kadın, bütün mücadele boyunca, Ankara'da Türklerin arasında pek dostça yaşadılar. Miss Allan İstanbul'a gittiği zaman benim aile durumunu da bana bildirebiliyordu. Bu iki kadının evi Ankara'da bir toplantı merkeziydi, paşalar da dahil, bütün baştakiler oraya giderlerdi.

Eskişehir'den döndüğüm zaman, Çifteler Çiftliği hasarının bizim çiftliğe nakledilmiş olduğunu gördüm. Kor-

kunç derecede azgın atlar ve onlara bakan çok garip kıya-fetli bir sürü Kürt vardı,

Nihayet çiftlikte mektep tekrar açılacağı için, ben Ka-laba köyünün karşısındaki vadide bulunan o küçük evler-den birine geçmeye mecbur oldum. Üstü kırmızı olan ev tamir edilmekte olduğu için biz küçüğüne geçtik. Ev, iki odalıydı, Bunlardan birini Dr. Adnan'la ben, ötekim de Hamdullah Suphi Bey'le Hikmet Bey işgal ederlerdi. At-larımız ve seyislerimiz ahırda yatarlardı. Fatiş'in yatak oda-sı da küçük mutfaktı. Bu aralık, İstanbul'da bana on yıl hiz-met etmiş ve çocuklarımı kucağında taşımış olan eski aş-çım Şevket Bolu'dan geldi ve bize çok şeyler anlattı. Bana dedi ki:

"Muhtar Resul Ağa'yı bir Bolşevik hatunu evinde tut-tu diye fena halde dövdüler. Mehmet Çavuş da bizden ay-rıldı."

Mustafa Kemal Paşa, artık karargâhtan ayrılarak istas-yonda bir ev edinmişti. İsmet Paşa, ben iyileşir iyileşmez, karargâha gelmemde ısrar ediyordu. Babasının ölmüş ol-duğunu haber aldığım zaman, onu taziyeye gittim, Beni orada alıkoyarak tekrar vazifeme başlattılar.

Vaktiyle Binbaşı Salih' in işgal ettiği büyük oda on kü-çük bölmeye ayrılmıştı, Bunlardan biri de benimdi. Göz-lüklü, şişman bir adam karşıma çıkarak dedi ki: "Safa gel-diniz, uğur getirdiniz, Şark'tan şimdi aldığımız bir telgra-fa göre Kâzım Karabekir Kars'a girmiş."

Bundan sonra, küçük bölmelerde oturan zabıtlere ses-lenerek "Şark kısmını idare edenler bu akşam tatlı yiyecek-

ler, Garp kısmında olanlar pırasa yiyecekler" dedi. Etrafını yirmi kadar erkânıharp zabiti aldı. Bunlar, ben hastayken gelmiş olanlardı. Neşeli, şişman zabit, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında hizmet eden Yüzbaşı Tevfik idi (Soyadı Bıyıklı). Kars'ın işgali bizim ümitsiz vaziyetimizde tek ışık olmuştu. Miralay İsmet de çok sevinmişti. Geldi, hemen oturup, Kâzım Karabekir'i tebrik edelim dedi. Derhal bir tebrik telgrafı yazdık. Duyduğuma göre, Miralay ismet, Mustafa Kemal Paşa ile çalışmadan önce, Kâzım Karabekir'in en yakın arkadaşymış. Bu sebepten çok memnun görünüyordu.

Karabekir'in bu başarısı muntazam ordu kurma işiyle uğraşanlara kuvvet verdi. Bu aralık, Ali Fuat Paşa aleyhine geniş bir propaganda dönüyordu. Onun Mustafa Kemal Paşa'ya rakip olduğunu ileri sürenler vardı. Belki bu yüzden, Mustafa Kemal Paşa da onun çok aleyhinde bulunuyordu. Bu da Ali Fuat'ın çok dostu olan Dr. Adnan'ı ziyadesiyle üzüyordu.

Bütün bu badire arasında Kalaba köyü ile münasebetim de çok sıkı bir şekil aldı. Kadınları, derede çamaşır yıkarken daima görürdüm. Bir tanesinin çok hasta bir çocuğu vardı. Kadın çok üzgündü. Dr. Adnan'a getirip göstermesini söyledim. Çocuk iyileşince bütün köy bize bağlandı. Aynı zamanda, köyde romana benzeyen bir vakada cereyan ediyordu.

Orada bir genç dul kadın evlenmek üzereydi. Nişanlısı Hasan adında Erzurum'dan gelmiş bir gençti. Çiftlikte çalışıyordu. Ben bu dul kadını çok hayrete değer bir şahsiyet

diye düşünüyordum. Anlaşıldığına göre, ev yakan, erkeklerin kalbini parçalayan bir kadındı. Bir yıl önce bir adamı vurmuşlardı. İki kişi, yine bu kadın yüzünden Hasan'ı da vurmak için üzerine hücum etmişler. Hasan çok kuvvetli olduğu için adamların ellerinden bıçaklarını almış ve onları bir güzel dövmüş. Bu dayaktan sonra adamlardan biri hastanede ölmüş. Bu yüzden, Hasan az daha hapse giriyormuş.

Bana bir gün, omuzlarında oraklarla dönen iki kadın heyecan içinde: "İşte geliyor" diye dul kadını gösterdikleri zaman şaşırdım, kaldım. Çirkin bir kadındı. Geniş kalçalı, biçimsiz vücutlu idi. Gayet esmer bir teni ve çatık kaşları vardı. Fakat konuştuğu zaman, çok tatlı bir sesi vardı. Aynı zamanda, yeşil gözlerindeki kudret belki bu cazibesini teşkil ediyordu. Bu tehlikeli dul hatun Hasan'la evlendikten bir hafta sonra, ikinci bir düşün oldu. Köylü dostlar, benim mutlak düğüne gelmemi istiyorlardı. Gittim. Hasan'ın karısının odasına kabul ettiler. Burası, halılarla döşeli, sedirleri muntazam bir odaydı, dul kadın artık köy kıyafetini bırakmış, eski usul İstanbul kıyafetine girmişti. Dışarda davul zurna çalınıyor, Ayşem türküsü söyleniyordu, Orada bir kahpe vardı. Kadınlar bana: "Kahpe yalnız erkeklerle göbek atar ama, senin yanına gelip çiftetelli oynayacak" dediler. Bu kadını nereden bulduklarını sorduğum zaman, kırmızı fener sokağından getirdiklerini söylediler. Henüz hükümet yeter derecede kuvvetlenmemiş olduğu için kırmızı fener sokağını şehir dışına çıkarmamışlardı. Bu sebepten, Ankara'ya gittiğim zaman daima bu sokaktan geçer, kulübelerin önünde rastıklı, yanakları suni benli, kır-

mızı şalvarlı genç kadınlar görürdüm. Bu sokağa ait bir olay hatırımda kalmış. Bir akşam, karşı tarafta oturan Didar'a gidiyordum. Akşamın geç olmasından dolayı iki zabıt arkadaş beni oraya götürdü. Sokaktan geçerken, bir kadın ince sesi ile ağlaya yalvara yardım istiyordu. Etrafa göz gezdirdiğimiz zaman, kulübelerin birinin önünde ihtiyar bir kadının ellerini kaldırmış, ayakta, kulübeye zorla girmek isteyen aznavur gibi bir adama mani olmaya çalıştığını gördük. Arkadaşlarım, tabii olarak, yardım etmek istiyorlar ama beni de yalnız bırakamıyorlardı. Ben hemen atı durdurdum. Arkadaşlardan biri attan atlayarak koştu, herifi yakaladı:

"Kadını bırak, buradan defol git!" dedi. Adam çekildi. Zabıt de o ihtiyar kadına: "Haydi ana, artık evine gir, korkma" dedi. Fakat, kadın ellerini açtı "Allah razı olsun" diye durmadan dua ediyordu.

İşte, düğünde oynayacak kadın, belki de bunlardan biriydi. Oturduğumuz odaya girdiği zaman, gözleri büyük bir hınç ve açlıkla doluydu:

"Gel otur da biraz ısın!" dedim.

"Ben oynamaya geldim" dedi.

Ben de ayağa kalkıp "Gideceğim" dediğim zaman, fena halde gururuna dokundu, kapıyı yüzümüze kapayarak, çıktı gitti. Oradaki kadınlar, adeta ellerinden oyuncakları alınmış çocuklar gibi hayal kırıklığına uğradılar.

Çiftliğe dönerken, yalnız bizim köylerdeki değil, bütün dünyadaki kötülükleri düşünüyordum. Bu düğünden iki hafta sonra, Emine kadının bizim ahıra girip bir şeyler

aradığını gördüm. Ne aradığını sorduğum zaman, Hasan'ı aradığını ve karısından haber getirdiğini söyledi. Anlaşılan, Hasan'la karısı bozuşmuş. İki akşamdır eve gitmiyormuş. Anlattığına göre, kıskançlık yüzünden karısını sabaha kadar dövmüş, kadını öldürmesine ramak kalmış. Karısı yattıktan kalkamıyor, fakat mutlaka kocasını istiyormuş ve "Onun vurduğu yerde gül biter, kocamı isterim kocamı" diye bağıırıyormuş. Halbuki, dayak yediğı yerler gül rengi değil, simsiyahmış.

İşte, köyde tesadüf ettiğim aşk dramı budur. İki hafta sonra, karısını tekrar dövdükten sonra, Hasan dört gün dışarıda kalmış. Bu defa, kayınbabası gelerek karısının hasretten öldüğünü söylemiş. Fakat, Hasan ise, bir çavuşla fin-girderken yakaladığı için dövdüğü karısı için "Artık sevmiyorum, çok çirkin" diyormuş. Bütün kadınlar, kadının tarafını tutuyorlardı.

Kasım ayında, küçük evimizde benim Cin çok fena hastalandı. Tek bağılı olduğum mahlûk o olduğu için bu, benim kalbimi kırdı. Bacakları tutulmuş, yerinden kımlıdanamıyor, durmadan inliyordu. Getirttiğim baytar, mutlaka vurulması gerektiğini söyledi. İyi hatırlarım, onu vurmaya götürdükleri zaman, yere yüzü koyun yatmış, kulaklarını tıkamış, bir çocuk gibi ağlamışım.

Genç ihtiyar bütün dostlar, Çin'in ölümünden üzgün göründüler ve beni taziye ettiler. Hepsi bana bir köpek vermek istiyordu. Ben kabul etmiyordum. Bir daha köpek beslememeye karar vermişim. Şimdi, artık, boş vakitlerimde, Binbaşı Salih'ten aldığım doruya binip dolaşıyordum. Do-

ru ile anlaşmamız bir hafta kadar sürdü. Ondan sonra, bir kuzu gibi oldu. Onunla dostluğum Çin'in dostluğu kadar yürektendi. Bütün kalbimle ona bağlanmıştım, o aralık, İstanbul'dan gelen bir zabıt, dorunun da bana tamamen bağlandığını ve benden başka kim üzerine binse, istemediğini söyledi.

Çin'in ölümünden sonra, bir hayli akşamlar büyük bir üzüntü içinde onu arıyor, ata binmek istemiyordum. Bir gün bir nefer, kapıma gelerek, Ethem tarafından bana bir köpek getirdi. Muhteşem ve kocaman bir mahluktu. Korkunç ve büyük gözleri vardı. Yüzü bir üçgen şeklindeydi. Sırtı siyahtı, aşağıya doğru kahverengi ve bembeyaz bir göğsü vardı. Pençeleri beyazdı. Tam alnında beyaz bir nokta vardı. Gözleri etrafta dolaşıyordu. Ben:

"Buraya gel, Yoldaş!" der demez, yaklaştı. Yoldaş Makedonya'nın ev köpeklerindendi. Birdenbire Cin kadar ona ısınmadım. Ama, zaman geçtikçe, onun da birçok insanların üstünde iyi tarafları olduğunu hissettim.

Yıllarca Yoldaş'la beraber yaşadık.

Evime geldikleri zaman, vaktiyle Cin ile oynayan dostlar, Yoldaş'tan korkarlardı. Bilhassa Refik Bey, onu bağlamamı söylerdi, Hepsi güzelliğini takdir ediyor, fakat onu okşamaya cesaret edemiyordu. Onu okşamaya cesaret eden tek kimse Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'dir. Ama, o da az kalsın parçalanacaktı.

Dr. Adnan "Gece bu korkunç hayvanı yatağına almazsın" dedi, Biz başka başka sedirlerde yatıyorduk. Fakat Yoldaş derhal yatağımın üstüne sıçrayarak muhteşem

bir vaziyet aldı. Ondan sonra yıllarca ayaklarımın üstünde uyudu.

Ertesi sabah uyandığım zaman, Yoldaş yere oturmuş, yanibaşımda ses çıkarmadan havlıyordu. Dr. Adnan yatağında oturdu ve güldü: "Adeta senin uyuduğunu hissediyor bu hayvan" dedi. Her sabah, hatta açık yerlerde yattığım zaman bile, ben uyurken hiç sesle havlamazdı.

Artık bundan sonra, Yoldaşla bütün etrafı dolaşırdık. Sırtlar inip çıkarken, her ne zaman bir sürü görse, sevinçle havlamaya başlar, hayvanlar da dağılırdı.

Yoldaş'ın geldiğinden on gün sonra, Hakkı Behiç Bey de bana bir köpek gönderdi. Bu, gayet zarif ve güzel, siyah bir tazıydı. Eğer, insanların bilhassa dişilerin tabiatı hayvanların içine girmişse, bu hayvanı da, erkek köpeklerin kalbini yakan bir kahpe diye düşünmek mümkün. İnsana pençesini öyle bir uzatışı vardı ki, adeta Fransız saraylarındaki inceliği hatırlatıyordu. Tabiatı da cazibesine uygundu. Sevdiği şeyleri çalmaktan hiçbir zaman çekinmezdi. Bir taraftan, Yoldaş açlıktan ölse bir şeye dokunmazken, öbür taraftan bu köpek canı ne isterse onu yapardı.

Bu mahlûk bütün hareketleriyle insanı cezbeder, hayatı olduğu gibi kabul ederdi. Adeta Arnold'un "Her şeyi çalan kadın" adlı karakterinin bir köpek örneği idi.

Adını Sevda koydum. Yoldaş'ı herhangi bir kadının binde bir muvaffak olabileceği tarzda elde etmişti. Bunların aşk hikâyesini çok yazmak isterdim. Çünkü, benim zavallı Yoldaşım'ın herhangi bir erkekten fazla bu aşktan eza çektiğini anlıyordum.

Yoldaş bundan başka da köyde dolaşır, dişi köpeklerle sataşırdı. Erkek köpekler onu görünce hemen bir ağızdan hırlamaya başlarlardı. Hatta ona saldırarak yaralarlardı. O da eve dönünce oturup yaralarını yalardı. Bir sene sonra, Kalaba köyünde Yoldaş cinsinden köpek yavruları belirme-ye başladı. Yoldaşın Kalaba haremlerine tecavüzü erkek köpekleri bir araya getirmişti. Bunlar, nihayet tehlikeli bir hücumla geçtiler.

Bir gün Yoldaş'la dönerken, birdenbire Kalaba'nın altı çoban köpeği saklanmış oldukları ağaçların arkasından çıkarak Yoldaş'a saldırdılar. Burada adeta bir Rumeli ile Anadolu kavgası başladı. Yoldaş'ın gırtlığını ısırp onu öldürmeye çalışan bir köpeği benim sevis nihayet vurmaya mecbur oldu. Yoldaş'ın göğsü parça parça ve kan içindeydi. Onu benim yatak odasına çıkardık. İki günlük hastalıktan sonra iyileşmeye başladı.

Köydeki aşklar geçici, fakat Sevda'ya olan aşkı da-imi-ydi. Kimsenin Sevda'ya hırsızlık ettiğı zamanlar hücumuna müsaade etmezdi. Sevda ise, Yoldaş'a hiç yüz vermez, ona karşı Kalaba'nın bir erkek köpeğı ile mehtap gezintilerine çıkardı. Buna karşı Yoldaş bir şey yapamıyordu. Çünkü, Sevda derhal sevgilisini müdafaa ediyor, Yoldaş da ona karşı çok aciz kalıyordu.

Nihayet Sevda'yı çaldıkları zaman, Yoldaş, bir insan gibi tam altı ay yas tuttu. Garip olarak, herhangi bir kimse onun yanında Sevda'nın adını ansa, insanın yüreğini parçalayacak şekilde acı acı havlardı.

Aralık ayında, Kalaba'da çocuklar bir ishal hastalığı-

na tutuldular. Büyüklerse, umumiyetle, Zatürrieye tutuluyorlardı. O ay, esasen, Anadolu mücadelesinde acı olaylar birbirini takip ediyordu. Dr. Adnan, bu aralık, Meclis'e ikinci başkan olarak seçilmişti ki, bu da iki cami arasında kalmış bir beynamaz mevkiinden başka bir şey değildi. Çünkü, Mustafa Kemal Paşa ile muhalifleri arasında çok şiddetli bir mücadele olmaktaydı. Bütün kabine toplantılarında bulunmaya mecbur oluyor, bundan başka da Mustafa Kemal Paşa'nın çağırdığı hususi toplantılara gidiyordu. Bugünlerde, nadiren gece yansından önce gelir, bazen de sabahın beşlerine kadar dışarıda kalırdı. Mustafa Kemal Paşa'nın anormal denilecek bir enerjisi olduğu için, sabahleyin uyurdu. Fakat, Dr. Adnan saat sekizde vazifeye gitmeye mecburdu. Bu vaziyet, sıhhatini çok tehlikeli bir hale sokmuştu. Kalaba'nın hastaları da peşini bırakmazlardı. Sabahleyin evden çıktığı vakit ya da gece yarısına doğru döndüğü zaman mutlaka onu Kalaba'nın hastaları beklerdi. Cuma günleri tek dinlenme günü olmakla beraber, saat sekizden önce kalkar, odayı ısıtır ve Kalaba'nın hastalarını kabul ederdi. Kadınlar, sofada birikir, erkekler de kapı önünde beklerlerdi.

Bir cuma günü, her zamandan daha kalabalık idi. Emine Hanım hastaların hepsini birer birer takdim etti, ve kızları ellerinden tutup içeri getirdi. Hepsi ateşi yüksek olmakla beraber, dayanıklı insanlardı. Dr. Adnan onlara adeta sihirli bir hoca gibi bakardı. Çocuklu kadınlar sedirin üzerine dizildiler. Onların muayenesi bittikten sonra, koridordaki kadınları Emine Hanım içeri aldı. Sedirde oturanlardan

birisi dikkatimi çekti. Çünkü fevkalâde güzeldi ve aynı zamanda çok hasta görünüyordu. Hiç de köylü kadın bünyesi yoktu. Üçgen gibi ince bir yüzü, siyah kirpikleri arasında parlayan yeşil gözleri vardı. Yanında altı yaşlarında bir çocuğu bulunuyordu. Çocuk, kimseyi annesine dokundurmak istemediği için Emine Hanım gelip onu tutmak zorunda kaldı. Ben de çocuğu oyalamaya çalışıyordum. Üstü başı partial içindeydi. Herhalde çok yoksul olmalıydı. Dr. Adnan'ın sorduğu suallere kadınlar cevap vermeyi pek bilmedikleri için, bu işi de Emine Hanım yapıyordu.

O günlerde, her damla su bir buz halini almış ve Dr. Adnan da bu kadını böyle bir havada nasıl dışarı çıkardıklarını sormuştu. Doktorun vaziyetinden, kadının tehlikeli bir durumda olduğunu anladım. İçeriye giren ikinci kadın, Dr. Adnan'ın yanında yüzünü örtmeye çalışan ilk mahlûktu. Çünkü, kadınlar Dr. Adnan'a bir kardeş, bir baba gözüyle bakarlardı. Kadın, şişman, şalvarlı, eski biçim mor kadife ceketliydi. Yüzünün rengi ve görünüşünün kudretiyle ötekilerinden ayrılıyordu. Aynı zamanda çok da temizdi. Kim olduğunu sorduğum zaman, aile hikâyesini anlatmaya başladı. Halime adlı olan hasta kadın, Deli Mehmet'in karısıydı. Bu adam, anlaşılan şeyden daha korkunç bir kimseydi. Bütün köy ondan korkardı.

Yirmi yıl önce, kendisinden yirmi yaş büyük bir kadınla evlenmişti. Yedi yıl sonra da on dört yaşında olan Halime'yi almıştı. Halbuki, Kalaba'da iki kadın almak o zamana kadar görülmemiş bir şeydi. Bu adam, bu kırmızı yanaklı şişman kadını da bir yıl önce almış. Önce birinci ka-

rısıyla ikinci karısı iyi geçiniyorlarmış. Fakat, üçüncüsü ailenin huzurunu kaçırmış. Bu üçüncü kadın Deli Mehmet'in hayatında en çok tesir yapmış bir mahlûktu. Birinci karısı öldükten sonra, Halime'yi evde bir hizmetçi gibi kullanmışlardı. Halime Hasta olunca (belki içinden hâlâ bir zaaf duyan) Deli Mehmet onun Dr. Adnan'a gönderilmesinde ısrar etmişti.

Dr. Adnan ateşin yanında, uykusuz geçen bir gecedен sonra, titreyerek oturuyor, kadınlar ona Ortaçağın bir azizi gibi bakıyorlardı. Dr. Adnan'a göre Halime'nin hastalığı adeta ümitsizdi.

Dr. Adnan'ın ısrarı üzerine, bundan sonra, ilaçların ve tedavinin adamakıllı yapılabilmesi için, Ankara'dan hastabakıcılar çağırtmak gerekiyordu. Fakat ben, öğlelerden sonra muntazaman köye gidiyor, hastalara, bakıyordum. O gün, öğleden soma köye gittiğim zaman, beni evin üst katındaki odaya çıkardılar. Oda son derece pisti ve sobasında da bir tek odun yoktu. Çocukları derhal odun toplamaya gönderdikten sonra, odayı kadınlarla birlikte temizledim. Halime'nin çocuğu Sırma odadan ayrılmıyor, durmadan ağlıyordu. Onun da elini yüzünü yıkadıktan sonra, saçlarını taradım. Halime'nin arkasına lapa koymak için soyunca, bütün ömrümde gördüğüm en güzel kadın vücuduyla karşılaştım. Bu lapa onun acısını biraz dindirdi. Kendi kendime Hollywood'dan birisi onu görse, derhal alıp götürürdü diye düşündüm. Dudakları mosmordu. Çok metanet gösterdi. Fakat, bütün tedaviyi sessiz kabul eden Halime'ye bir kaşık çorba içiremedik. Derecesini aldıktan sonra, onu ve

küçük kızını köyde orta yaşlı bir kadına bırakarak eve döndüm. Yaşaması hayli şüpheliydi. Oradayken sormuştum:

"Kuması ile Deli Mehmet nerede? Bu, Deli Mehmet'in evi mi?"

Kadın, garip bir gülümseme ve gözlerinde yaşla, cevap vermişti:

"Kuması onu evden kovdu. Pis ve hırsız diye istemiyor. Burası Halime'nin ölen babasının kulübesidir. Kuması ona yemek veriyor. Bu yatağı da o verdi. Deli Mehmet'in elinden bir şey gelmiyor. Çünkü, karısı büyü yapmış."

Ondan sonraki köy ziyaretlerimde, çok tehlikeli vakalara tesadüf etmedim. Analar doktorun tavsiyesini yerine getiriyorlar, çocuklarına yalnız ılık su içiliyorlardı. Buna biraz hayret ettim. Çünkü şehirdekiler çocuklarına mutlaka bulama yediriyorlardı.

Halime iyileşti. Fakat ayakta yarı ölü gibi dolaşıyordu. Bu defa Emine Hanım da Halime'nin hırsızlık ettiğini, pis olduğunu ve köyün ondan şikâyet ettiğini söyledi. Herhalde, Halime'ye arada yemek veren kocasının teveccühü hasıl olmuştu. Kuma da bir kahpe olmasına rağmen köyün teveccühünü yavaş yavaş kazanıyordu. Anlaşılan, kadın, ezberden ayetler okuduğu için, köyün gözüne hayli girmişti. İşte kahpelikten ve erkeklere göbek atmaktan sonra köye gelen bu kuma, köyün anlattığına nazaran, iyi bir kadındı.

Emine kadın, aynı zamanda, bana Deli Mehmet'ten haber getirmişti. Halime'yi eve alabilmesi için, kuması üzerinde tesir yapmamı rica etmişti. Ben bunu kendisinin niçin yapmadığını sorduğum zaman, Emine Hanım böyle bir

hareketin kumayı bütün bütün çileden çıkartacağını, bu işin benim tarafımdan yapılması Halime'yi kurtaracağını söyledi. Fakat ben, aile meselelerine karışmak istemiyordum. Kuma da beni gördüğü zaman, yüzünü örter ve uzaklaşırdı.

Son zamanlarda Mustafa Kemal Paşa'nın da sıhhati iyi değildi. Evinde ona bakacak bir kadın olmadığı için Dr. Adnan endişeliydi. Nihayet, akrabasından bir kadının gelip ona baktığını memnuniyetle haber aldık. Ben, Ankara'nın öbür tarafına nadiren geçtiğim için, nerede oturduğunu bilmiyordum. Artık karargâhta da pek az bulunuyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın iki atlı bir arabası vardı. Fakat buna nadiren binerdi. Bir gün, ona arabasında Fikriye Hanım adındaki yeğeni ile gördüm. Çok güzel, mahzun yüzlü bir kadındı. Anlaşılan sıhhati de o kadar iyi değildi.

Bu ayın sonlarında, ordu epeyce heyecan içindeydi. Başbozuk kuvvetleri dağıtmak istiyor, aynı zamanda Ali Fuat Paşa'nın aleyhine hareket kuvvetleniyor, onun başbozuklara yüz verdiği ileri sürülüyor ve Ali Fuat'ın Garp cephesinden uzaklaştırılması isteniyordu.

Bütün bunlara rağmen, Ali Fuat Paşa muntazam ordunun başlangıcını büyük bir gayretle hazırlamaktaydı. Miralay Arif Bey hatıralarında, 6, 11, 23 ve 24'üncü fırkaların Ali Fuat Paşa zamanında kurulduğunu yazar. İşte bundan dolayı, onu Garp Cephesi'nden uzaklaştırmak o kadar kolay değildi. Yalnız, Moskova'ya mühim bir adam göndermek lüzumu hasıl olunca, Garp Cephesi'nden ayrıldı. Bu cephenin güney kısmı Miralay Refet Bey'e batı kısmı

da Miralay İsmet Bey'e verildi. Miralay Refet, aynı zamanda Dahiliye Vekili olduğu için bu mevkii de vekâleten Dr. Adnan idare etmeye mecbur oldu.

Ali Fuat Paşa'nın babası İsmail Fazıl Paşa'yla çok dostluk. Bana, canlı bir tarih gibi gelirdi. Fakat Ali Fuat Paşa'yı tanıımıyordum. Ali Fuat Paşa bu mevkii kabul, ettikten bir hafta sonra, Moskova elçiliğine beraberinde gidecek adamları seçme işini kendisine havale etmişlerdi. Bir gün bizim eve gelerek benimle uzun konuşmaya başladı.

Rus ihtilalinin görüldüğünden daha derin bir manası olduğunu, bizim bunu yalnız Rus ajanlarından dinlediğimizi veyahut de Marx'ın nazariyelerinden öğrendiğimizi söylüyordu. Bundan dolayı, emniyete değer, kafası olgun bir insanın Moskova'ya gönderilmesi gerektiğini söylüyordu.

Ali Fuat fevkalâde bir kumandandı. Başka meziyetleri de olduğu için, onun seçilmesini doğru buldum. Herhalde, Şark ve Garp mefkurelerinin hususiyetlerini anlamıştı. Ben, o günlerde, karargâhtaki işlerim, hayvanlarla köylüler arasında kaldığım için dünya ile ilgim adeta kesilmiş gibiydi.

Ali Fuat Paşa, benim kendileriyle birlikte Rusya'ya gitmemi teklif ve rica etti. Aynı zamanda, bana orada çok iyi bakılacağını da söylüyordu. Bu teklifler üzerine iki gün düşünmek için müsaade istedim. İki gün sonra gidemeyeceğimi söyledim.

Miralay İsmet'in karargâhtan ayrılması herkesin üzerinde fena tesir yaptı. Bilhassa yemeklerde onu çok arıyor-

duk. Çünkü, konuşması, tavır ve hareketiyle, hatta bilgisiyle akşam yemeklerine hayat veriyordu.

Bundan sonraki vaka, dördüncü fırkadan Binbaşı Nâzım'ın gelişidir. Onun etrafında bir sürü kahramanlık maceraları vardı. Herhalde orijinal bir adamdı. Askerler içinde, askerliğin en çok aleyhinde olan oydu. Onu biraz başıbozuklara taraftar olduğundan dolayı tenkit ederjerdi. Topçu alayına mensuptu. Kendisinde yaşlı bir adam olgunluğu vardı. Aynı zamanda eski dünyanın işe yaramaz taraflarını da iyi biliyordu. Gelir gelmez, en dikkati çeker sima o oldu. Bilhassa, maceralarını anlattığı zaman, büyük bir ilgiyle dinleniyordu. Yeni bir Türkiye'nin, hatta dünyanın şekli için bir formül edinmişti. O da şuydu: Evvela bütün zabitleri öldürmek, sonra da zabitleri öldürenleri öldürmek, nihayet Türkiye'yi mesut ve yeni bir hayata kavuşturmak.

Arkadaşlar arasında, söylediklerinin bir şaka olduğunu söyleyenler olduğu zaman, "Vallah değil" derdi. Ona göre, dünyayı alt üst eden iktisadi faktörler değil, ordular dı. Halbuki kendisi ordunun en cesur ve muktedir fertlerinden biriydi. Çok zaman öğleden sonra karargâhta çalışırken Nâzım'ın bir neferi, elinde bir tavşanla gelir, onu Nâzım'ın vurmuş olduğunu söylerdi.

Yağmurlu günlerde, öğleden sonra, Binbaşı Salih'le bizim eve gelirlerdi. Orada atış yarışı yapardık. Oturduğumuz küçük evin karşısında, yüz metre kadar ötede küçük kayalıklar vardı. Kayanın üstüne kovanları dizer, balkondan onları vurmaya çalışırdık. Havalar iyi olduğu zamanlar, uzun at gezintilerine çıkardık. Bize, on on iki kadar za-

bit de katılırdı. Bir sabah, Binbaşı Nâzını, büyük bir üzüntüyle:

"İki kaçak askeri vurmaya mecbur oldum. İçim yanıyor" dedi. Bir başka akşam da, ordudaki vaziyeti bana uzun uzun anlattı. Kendi fırkası kadar Anadolu'da dostluk ve arkadaşlığa dayanan bir fırka olmadığını, kendisinin askarlere ağabey muamelesi yaptığını söyledi. Hasta oldukları zaman, yataklarının başından ayrılmazmış. Tam bir eşitlik sağlamış olduğunu söyledikten sonra, bir gün çalıların arkasında iki askerin birbirine: "Bize çok iyi bakıyorlar, mutlaka bunun arkasında bir şey var. Bize, çok zor bir iş yükletecekler" dediklerini işitmiş.

Bundan sonra, Kemalettin Sami'nin gelişı de mühim bir olay teşkil eder. Kendisi İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüştü. Fakat, oradan nasılsa kurtularak İnebolu'ya vapurla gelmiş. Ankara'ya geleceğı gün, kalabalık bir şekilde atlarımızla onu karşılamaya çıktık.

O günlerde, benim doru çok vahşileşmişti. Binbaşı Nâzım'ın büyük beyaz atıyla yarışa girmek, onu fazla heyecana düşürmüştü. Gezmeye çıktığımız zaman, köprünün öbür tarafındaki Sarıkışla'ya giden köprüyü geçinceye kadar zaptedebildim. Fakat geçer geçmez, dört nala kalktı. Ayağımın birindeki üzengi fırladı, çıktı. Ben de yere yuvarlandım. Anlaşılan uzakta, yerde bir kırmızı bez parçası görmüş, ona doğru koşmuştu. Ben kendimi tamamen kaybetmiştim. Gözümü açtığım zaman, kendimi yerde oturur buldum. Ağzımdan burnumdan kan boşanıyordu. Zabit arkadaşlar, iyi bir binici olmadan önce en az dört defa düşmek

gerektiğini söylediler. Fakat ben, galiba, iyi bir binici olmadığım için, o bir defadan başka attan düşmedim. Bacağımın tutulmuş, gözümün biri kapanmış olmasına rağmen, iki değneğe dayanarak eve dönebildim. O akşam, hep beraber yemek yedik. Fakat, ondan sonra, bir hafta yatakta kalmaya mecbur oldum.

Kaymakam Kemalettin Sami, yemekten sonra, İstanbul'dan Mustafa Sagir adında Hindistan'dan gelme bir Hintlinin geldiğini söyledi. Mustafa Sagir Ankara'da bir ay kaldıktan sonra, İngilizlerin hafiyesi olduğu anlaşıldı ve idam edildi. Ölmeden önce, son arzusu, bir Müslüman olarak Müslüman ordusuna hiyanetinin vatandaşlarına duyurulmaması oldu ve adı ilan olunmadı.

BÖLÜM VII

Başıbozukların sonu ve yeni ordu

Aralık ayında, başıbozuk kuvvetlerin durumu daha da karıştı. Birçokları yeni orduya geçti; fakat Ethem'in etrafında hâlâ kuvvetli bir kısım bulunuyordu. Miralay Arif, Anadolu ihtilali hakkındaki hatıralarında bundan epeyce bahseder. Yazdığına göre, Ethem'in üç bin kişilik kuvveti, ayrıca yüz makineli tüfeği ve dört topu varmış. Onların fikir vasıtası olan Yeni Dünya Eskişehir'de durmadan ordu aleyhine yazılar yayınlıyordu. Onların merkezi Kütahya idi ve Ankara ile muhabere edeydiler. Askerleri ayda on beşten otuz liraya kadar aylık alırlardı. Yani resmi ordudakin-den hemen hemen üç defa fazla. Bu sebepten resmi ordudaki askerlerin bir kısmı da o tarafa geçiyordu.

Bütün bunlar, Ethem başta oldukça, başıbozukların hakkından gelmenin güçlüğüne gösteriyordu. Ethem, Miralay İsmet'i tanımıyor, kendisinin doğrudan doğruya Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'ne bağlı olduğunu söylüyordu. Ordu efradı ise buna nispeten daha azdı ve Yunanlılar da bundan faydalanmaya hazırlanıyorlardı. Büyük Millet Meclisi'nde, başıbozuklarla anlaşmak temayülü vardı. Ethem'le konuşmak için bir delegasyon da göndermek istiyorlardı.

Bu aralık, Mustafa Kemal Paşa, durumu dikkatle gözden geçiriyor ve bizzat Eskişehir'e kadar gidip tetkikler

yapıyordu. Miralay Refet, başıbozukların imhasına taraftardı. Kendisine Miralay İzzettin (sonra paşa) ve Miralay Arif de taraftardılar. Miralay Kâzım Köprülü bir delegasyon başında olmak üzere Ethem'le konuşmak için gönderildi. Bütün bu karışık durum esnasında İstanbul hükümeti de Ankara ile anlaşmak için teşebbüse geçti. Bu, Tevfik Paşa'nın ikinci kabinesi zamanında oldu. Bu kabinede vatanseverliklerinden hiç şüphe edilmeyecek olan İzzet Paşa ve Salih Paşa gibi adamlar da vardı. Ferit Paşa Kabinesi'nin düşmesi İstanbul'u gevşetmişti ve o zaman, Anadolu'ya zabitlerin geçmesi ve mühimmat gönderilmesi daha kolaylaşmıştı.

İstanbul'da Dahiliye Nazır olan İzzet Paşa ile Bahriye Nazırı Salih Paşa Anadolu'ya gelmek istediler. Anlaşıldığına göre, meseleyi barış yoluyla halletmek istiyorlar ve İngilizlerin Yunanlıları Anadolu'dan çıkaracağını zannediyorlardı.

Bu paşalar Bilecik'e birtakım tanınmış şahıslarla geldiler ve Mustafa Kemal Paşa oradan onları Ankara'ya kadar getirtti. Barış ihtimali büyük bir heyecan uyandırmıştı. Fakat, paşaların teklifleri kabule değer olmazsa, durum, tabii, daha da güçleşecekti. İzzet Paşa'nın aralarında bulunması ayrıca bir mesele teşkil ediyordu. Kendisi 1897'de Abdülhamit zamanında Yunanlıları Domekos'tan çıkaran ordunun başındaydı. Bundan başka da, 1909'dan 1912'ye kadar Yemen'de dövüşmüş, çok cazip, itimada değer, ciddi bir adamdı.

Teklifleri kabule layık görülmedi. Çünkü, İstanbul'da-

ki padişaha boyun eğilmesini, ondan sonra da İtilaf ordularıyla konuşulmasını tavsiye ediyordu. Zavallı İzzet Paşa, İngilizlerin önemli olmayan şahsiyetleri tarafından aldatılmıştı. Herhalde, birçok İngiliz, Lloyd George'un İngiltere'ye Doğu'da kaybettirdiği itibarı yeniden iade ettirmek istiyorlardı. Buna karşılık, L. George, Yakın Doğu'da Türk hakimiyetine son verip, onların yerine Yunan İmparatorluğu'nu kurmak istiyordu.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, bunu derhal sezdiler ve aynı zamanda, bu adamların Ankara'ya gelmelerinin bütün memleket için zararlı olacağını hissettiler. Ankara'ya geldikleri akşam, ben karargâhtaydım. Kaymakamlığa yükselmiş olan Nâzım Bey'le, Salih Bey Yemen'de İzzet Paşa'nın yanında bulunmuşlardı. Hepsi İzzet Paşa'nın şahsi dostu olmakla beraber, hareketinin bir tehlike teşkil edeceğini de biliyorlardı. Ben ne zaman geleceklerini sorunca, yemekten sonra geleceklerini ve bunun Anadolu Ajansı ile ilan edilmesi gerektiğini söylediler. Bu ilanın esaslarını Mustafa Kemal Paşa büyük bir ustalıkla hazırlamıştı. Burada İzzet Paşa kat'i teminat vermezse, teklifinin kabulünün bir tehlike teşkil edeceğini söylüyordu. Çünkü, mukavemet kuvveti zayıflayacak ve Milli Mücadele'deki sismalar arasındaki anlaşmazlık ciddi bir şekil alacaktı. Halbuki, İzzet Paşa'nın Anadolu'ya Milli Mücadele için geldikleri yazılmış olsa, tabii, iş bambaşka olacaktı. İşte, Mustafa Kemal Paşa, bu son tez üzerine ilanın esaslarını hazırlamıştı. Gerçi, bu ilan çok sürmezse de, herhalde zaman kazandıracak, biz de padişahın oyuncakları olmaktan kurtu-

lacaktık. İzzet Paşa ile arkadaşlarının Ankara'ya misafir geldikleri kabul ediliyordu ve Dr. Adnan tarafından kendileri için Ankara'nın en rahat ve büyük evi hazırlanıyordu.

Fakat, İzzet Paşa'nın Ankara'nın söyleyeceklerine memnun olup olmayacağı belli değildi. Onun ne kadar titiz ve haysiyet sahibi bir adam olduğunu bildiğim için, kendisine haber verilmeden böyle bir vaziyet almanın onu üzeceğini sanıyordum. Her halde, İstanbul hükümeti ile anlaşmış olduktan sonra, Ankara'ya böyle bir teşebbüsle gelmesi bir "yanlış adım" idi. Mustafa Kemal Paşa başka türlü düşünüyordu. Ona göre, umurun nefretini uyandırmış olan İstanbul hükümeti ve padişahı böyle adamakıllı bir kabine kurarlarsa itibarlarını yükseltmiş olurlardı.

Ertesi gün İzzet Paşa, misyonu ile birlikte vadideki küçük evimde beni ziyarete geldi. Bilhassa iki defa sadrazamlık etmiş ve daima bir nezaret işgal etmiş olan çok uzun boylu ve son derece itina ile giyinmiş olan bu adamın benim dar merdivenlerimden çıkarken çok müteessir olduğunu biliyorum. İzzet Paşa ve diğerleri sükûn ve vekârla benim küçük odamın alçak kapısından girerken, iki kat olduktan sonra içlerinde bana karşı uyanan merhameti: "Zavalı Hanımefendi, ah zavallı hanımefendi!" diye izhar ettiler. Seslerindeki bu acıma bana biraz fena geldi, çünkü, benim Anadolu'ya gelişim ve bu harekete katılışım, mukaddes bir gaye için ateşte yanmaya razı olanların zihniyetine uyuyordu. Benim için, içinde bulunduğumuz tehlikeler ve çektiğimiz zahmetler acınacak değil, şeref verecek bir vaziyet-

ti. Fakat samimiyetlerine inandığım için, hislerimi belli etmeden:

"Lütfen bana acımayınız, bu hayatı kendim seçtim" dedim.

İstanbul'dan bana bisküvitler, çukulatalar, kolonyalar ve beyabana (çöle) çekilmiş olan medeni bir kadına verilecek şeyler getirmişlerdi.

İzzet Paşa'nın o samimi yüzüne bakarken içimden bize katılmasını bütün kalbimle diliyordum. Onun kuvveti, huzuru ve halk arasında uyandırdığı güven, yüksek ahlaki her halde bize kuvvet verecekti. Fakat, politikadan hiç bahsetmedik. Yalnız konuşurken, bu ümit ve arzumun beyhude olduğunu anladım.

Bir iki gün sonra, Ankara kabinesi onları ziyaret ederek Milli Harekete katılmalarını ısrarla rica etti. Onlarsa, Anadolu'nun durumuna hürmet etmekle beraber, İstanbul'a döneceklerini ve orada daha faydalı olacaklarını söylemişlerdir.

Kaymakam Nâzım, eski şefi olan İzzet Paşa'ya en güzel atlarını vermişti. Kaymakam Salih Bey'le Hamdullah Suphi Bey de ziyaretlerine gitmişti. Ben de birkaç defa onları ziyaret ettim. İzzet Paşa da beni küçük evimde görmeye gelirdi. Fakat politikadan konuşmaktan çekinir, yalnız atlardan filan bahsederdik. Bütün hareketlerinde serbest olmakla beraber, Ankara'dan çıkmasına müsaade edilmiyordu. Hissettiğime göre, kendi arzusuyla bize belki katılabilecek olan İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın beyanatından sonra bunu zorla yapmış gibi görüneceğini sanır-

lar diye çekineceğinden emindim. Miralay İsmet Bey de İzzet Paşa Anadolu harekâtına katılırsa, halk tarafından çok iyi karşılanacağını söylüyordu. Fakat böyle bir şey olmadı. Çok geçmeden, İzzet Paşa'nın misyonunun tesiri görülme-ye başladı. En önce Ethem Büyük Millet Meclisi'ne karşı harekete geçti, Kütahya'da nizami ordunun bir kısmının silahlarını alarak askerleri evlerine gönderdikten sonra 29 aralıkta Büyük Millet Meclisi'ne bir ültimatom gönderdi. Memleketin artık savaştan yorulmuş olduğunu, İzzet Paşa misyonunun İstanbul'a giderek bir barış teklif etmesini ve kendisinin bunu bütün millet ve askerler adına söylediğini ifade ediyordu.

Ocak ayının ilk günlerinde nizami kuvvetler Gedos'da toplanarak, Ethem'in kuvvetlerine karşı geçtiler. Bu, belki en tehlikeli bir durum doğurmuştu. Yunan ordusu Bursa cephesine yürümüş, bizim kuvvetler de birbirleri aleyhine harekete geçmişlerdi. Bu kış günlerinin ortasında Miralay Refet, Ethem kuvvetleri üzerine yürüyerek onu çekilmeye mecbur etti. Buna sebep bir yandan Ethem'in Yunanlılara silah verdiğini görmüş olmalarından ileri geldiği için etrafı onu terkederek bu tarafa geçiyorlardı. Ocak ayının başlarında, kaymakam Nâzım bizden ayrıldı. Yunan ordusu artık harekete geçmiş ve bizim nizami ordu da vaziyet almıştı.

Miralay Arif, bu Yunan hücumundan Anadolu ihtilali hakkında yazdığı eserinde bahseder: Yunanlıların Eskişehir'i kolaylıkla ele geçirip Anadolu hatlarını işgal edecekleri ve bizim askerlerimizin Ethem'in süvarileri tarafından

çevrileceği söyleniyordu. Herhalde, Yunanlıların planı buydu. Yunan ordusunun üç fırkası Bursa'ya hücum ederken, Pazarcık'ın batısında Türk ordusunun öncüleri ile altı Ocak'ta karşılaştılar. Ordumuzun büyük kısmı, bu aralık, Derbent ile Gedos arasında bulunuyordu.

İnönü kuvvetli bir mevki idi. Bu Eskişehir'i müdafaa edebilirdi. Yunanlılar Pazarcık'a otuz kilometre uzaktaydılar. Diğer taraftan Türk ordusu İnönü mevkiine seksen kilometre katederek yetişebildi. Kaymakam Nâzım'ın dördüncü fırkası İnönü mevkiine en önce gitti. On birinci fırka yedi Ocak'ta orada kavgaya başladı. 24 saatte 70 km yürüyerek 8 Ocak'ta İnönü'ye vardılar.

İşte, Miralay Arifin yazısının hülâsası budur. Sırtlarda süngü harbi devam ediyordu. Yunan harekâtını ilk defa kıran kuvvet Nâzım Bey'le Arif Bey'in kuvvetleri olduğu için o sırtlara o isimleri verdiler. 11 Ocak'ta İnönü savaşını Türkler kazanmıştı. Yunan ordusu ilk defa kuvvetli bir mukavemetle karşılaşmış ve yenilmişti.

İnönü'ndeki ilk savaş, nizami ordunun birinci galibiyetiydi. Miralay İsmet bunun başında bulunuyordu. O ve Miralay Refet Bey, bundan sonra paşa oldular.

Ankara'daki sevinç sonsuzdu. İzzet Paşa da, ilk defa karargâha gelerek bu umumi sevince katıldı.

Ankara'daki Hilâli Ahmer, beni, bir takım hediyelerle askerlere gönderdi. Ben de Fatîş'le Yoldaş'ı yanıma alarak karargâhtan bazı zabıt arkadaşlarla birlikte cepheye gittim. Orada küçük bir otel vardı ki bir Çek kadını tarafından işletiliyordu. Madam Tadia adını taşıyan bu kadın gösterdi-

ği muhabbetten dolayı Mama Tadia diye anılıyordu. Ben yine bir sıtma geçirdiğim için, yaylı bir karyolada yatmak hayalleri içindeydim. Fatiş'e o gece yaylı bir karyolada yatacağımı söylediğim zaman "O da ne demektir?" diye sordu. Ben de yorgun bir sırt için bunun adeta bir lokum olduğunu söyledim. Güldü.

Şimendiferin durumu dokuz ay öncekinden çok başkaydı. Artık başıbozuklar pencerelerden ateş etmiyor, bağıra bağıra şarkı söylemiyorlardı. Her şey bir disiplin altına girmişti. Eski zamanlarda, önde başıbozuklar görünürdü. Şimdiyse, makineli tüfekleriyle, mahmuzlarını şıkırtarak muntazam ordu fertleriyle karşı karşıyaydım.

Şimdi binbaşı olan Tefvik Bey, bizi kabul ederek Madam Tadia'nın oteline götürdü. Zabit arkadaşlar karargâha misafir oldular Yatak odamıza çekildiğimiz zaman hatırladığım şey, Fatiş'in duvarda İsa'nın resmine şaşkın şaşkın bakmasıydı. Yoldaş'ı duvardaki aynaya hücum etmekten zor alıkoyabildik. Çünkü ömründe ilk defa ayna görüyordu. Ben Yoldaş'ı, Fatiş'in yanına bırakarak Hilâli Ahmer hastanesine gittim. Doktorla ertesi gün yapılacak şeyleri konuştuk.

Önü ve arkası düğmeli, geniş etekli kurşuni bir kostüm giydim. Belimde bir kemer, başımda da büyük siyah bir başörtü vardı.

Madam Tadia'nın yemek odasında üç masa vardı. Bir tanesi çiçeklerle süslenmişti. Binbaşı Tefvik ile Binbaşı Şemsettin ve Salih Beyler için. Köşede, bize küçük bir masa hazırlamışlardı.

Biz sofraya oturur oturmaz, kapı açıldı. İçeriye Kafkasyalı bir grup girdi. Çok parlak kostümleri vardı. Kurşunlan göğüslerinde, geniş omuzlu, ince bellerinden hançerler sarkan, uzun siyah çizmeli bir gruptu. İnsan, onların hemen dans etmeye başlayacaklarını bekliyordu. Fakat, onlar dönüp insana bakmıyorlardı bile. Evet, bu fevkalâde yapılı adamlar Osmanlılara çok güzel insanlar vermişlerdi. Nihayet, onlardan sonra, içeriye siyahlar giyinmiş, iki diplomat kıyafetli adam girdi. Bunlardan biri Bekir Sami Bey'di. Onu Moskova'ya Rus-Türk dostluğunu imza etmek için göndermiştik. Selam verip geçerken, onun yazılannı yazmak için kırık yazı makinesinde nasıl çalıştığımı, sırtımın nasıl tutulduğunu hatırladım.

Kaymakam Tevfik kulağıma eğilerek:

"Yanıdaki Gürcü Elçisi bir Menşeviktir. Bolşeviklerin elçisi Yoldaş-Midvani'nin kardeşidir. Fakat birbirleriyle kedi köpek gibi kavgalıdırlar. Sovyetler herhangi an Gürcistan'ı istila edebilirler. Bekir Sami Bey onlara yolda rastlamış ve beraber gelmişler. Öteki, ince belli, gümüş hançerliler Gürcistan Elçiliği'nin kâtipleridirler. Aralarındaki şu yakışıklı adam da bir Gürcistan prensidir" dedi.

Etraftakiler hep Fransızca konuşuyorlardı. Bir Anadolu otelinde bu, bize biraz tuhaf geldi. Fakat biraz sonra, onları unuttuk, Kaymakam Tevfik yeni almış olduğu bir parabellumu çıkararak masanın üzerine koydu. Ben daima parabellum kullandığım için, fikrimi sormak istiyordu. Kurşunlan boşaltarak tabancayı ışığa kaldırdım, baktım. Kaldırırken Menşevik Midvani ile göz göze geldik. O Bekir Sami Bey'e dönerek sordu:

"Est-ce que cette dame est bolshevik?" (Bu hanım Bolşevik mi?).

Bolşevik kelimesini büyükbir nefretle söylüyordu. Hemen hepsinin kaşları çatıldı. Gümüş hançerliler gözlerini bana çevirdiler. Bekir Sami Bey de onlara Rusça bir şeyler anlattı. Ben bu diplomatlar sofrasına hiç bakmıyordum. Fakat Kaymakam Tevfik gülüp duruyordu.

Madam Tadia'nın odasındaki karyola yaylı değildi, fakat şilte kuştüyü olduğu için gayet rahattı. Yoldaş ayak ucuma tırmandığı zaman bu yumuşak şilte hiç hoşuna gitmedi, hırlamaya başladı. Fatiş de gülerek: "Bu yatak beni gıcıkıyor" dedi.

Ertesi sabah askeri mızıka ile uyandım. Pencereden baktığım zaman, bir alay geçiyordu. Önlerinde bayrak tutan kudretli bir asker vardı. Askerlerin kıyafetleri partial olmakla beraber, gayet vakur görünüyorlardı. Ne garipti, adeta bir perde eski başıbozukların üstünden kalkmış, aynı sahne birdenbire muntazam bir Türk ordusu meydana çıkmıştı.

O sabahı Hilâli Ahmer hastanesinde dolaşmakla geçirdim. Yaralıların çoğu Kaymakam Nâzım'ın fırkasındandı. Çok memnun oldular. Hepsi Nâzım'a şiddetle tutkundu. Hepsi ondan muhabbetle bahsediyordu. Kendisi Konya'da bir sanatoryumda yatıyordu. Öğle yemeğini İsmet Paşa'nın karargâhında yedik. Yanındaki askerlerin hepsi eski Türkiye'nin mümessilleriydiler. O kadar tavırları Osmanlı terbiyesini ifade ediyordu ki, büyük annem sağ olsaydı, onlarda bir kusur bulamazdı. Akşam üstü otele döndüğüm za-

man Bekir Sami Bey beni görmeye geldi, yeni Rusya hakkındaki fikrini sordum. Tamamen hayal kırıklığına uğramıştı. Halbuki gitmeden önce, Şark mefkuresinin kuvvetli taraftarlarındandı. Dönüşünde yeni Rus rejiminin dünyanın en kötü zulmünü ifade ettiğine inanıyordu. Bolşeviklerin samimiyetine inanmıyordu. Onlara inanmış olan birtakım yeni hükümetler çarlık zamanından daha kötü muamele ile karşılaşmışlardı. Rusya'nın küçük bir azınlık tarafından idare edildiğini ve kendisine İttihat ve Terakki'yi hatırlattığını söyledi. Artık Garp mefkuresine dönmemiz ve Garplılaşmamız gerektiğini söylüyordu.

Ankara'ya döndüğüm zaman, istasyonda Dr. Adnan bana İtilaf kuvvetlerinin Londra'da toplanacak olan bir konferansa Ankara hükümetini de davet ettiklerini söyledi. Anlaşıldığına göre, Sevre Antlaşması'nın sert hükümlerini değiştireceklerdi. Ankara hükümeti ise, Londra Konferansı'na delege gönderip göndermemekte tereddüt ediyordu. Müfritler, bunun bizi zaafa düşüreceğini ileri sürüyorlar, mutedillerse, gönderilmesini istiyorlardı. Aynı zamanda, hazırlıklarımıza da devam etmemiz gerektiğine inanıyorlardı. Şayet, bu davet samimi ise, ve kan dökülmesine mani olmak isteniyorsa, bizim için iyi bir şey olacaktı. Eğer, bir hileden ibaretse, Yunan ordusu taarruza geçecek ve Batılılar da Yunanlıların tarafını tutacaklardı.

Londra'ya gönderilen (Şubat 1921) delegasyonun başında Bekir Sami Bey, İstanbul heyetinin başında da Tevfik Paşa bulunuyordu. Tevfik Paşa, Ankara delegesini meşru olarak kabul etmişti. Lloyd George'un hükümeti İzmir

için bir muhtariyet ve Türk-Yunan savaşında da tarafsızlık teklif etmişti. Bütün bunları Ankara Hükümeti önce tetkik edecekti. Eğer Büyük Millet Meclisi bunun lehinde bulursaydı, ağustos ve eylülde tekrar bir Türk delegasyonu isteyeceklerdi.

Bunun bir hileden ibaret olduğu çok çabuk meydana çıktı. Çünkü, Türk delegasyonu Londra'dan dönerken, Yunanlılar büyük bir taarruza geçtiler.

Yunanlılar Afyon'dan hücumla başlayarak, büyük bir kuvvet getirdiler. Fakat 31 Mart 1921 'de yeni Türk ordusu tarafından bozguna uğratıldılar. Buna İkinci İnönü Harbi adı verilir.

Bütün vasıtasızlığa, yorgunluğa ve barış aşkına rağmen Anadolu hükümetine milletin büyük bir kısmı taraftardı ve Yunanlıları Türk topraklarından atmak istiyordu. Yine Miralay Arifin yazılarından bir kısmının mealini alıyorum:

Bütün silahlar ve cephane Erzurum, Diyarbakır, Sivas'tan develer ve öküz arabalarıyla, yolları olmayan beyabanlardan geçirilerek, en kötü hava şartları altında getirilmiştir. Silahları tamir edecek yerler yapılmıştır. Erkekler ya da kadınlar olarak gelmişlerdir. Kadınlar, daha zor bir durumdaydılar. Çünkü, öküz arabaları kırılıp çamurlara saplandığı zamanlar, onlar cephaneleri sırtlarında taşırlardı. Aynı zamanda, yine kadınlar ekiyor, biçiyor ve savaşan erkekleri besleyen mahsulü onlar yetiştiriyorlardı.

Yalnız geri hizmetlerinde değil, bizzat savaşta döğüşmüş kadınlar olduğunu da söylemeyi vazife sayarım. Bir tanesi Osmaniye'de Raziye köyünden Rahime adlı bir ka-

dındı. Bu kadın, Kilikya'da Miralay Arifin 11'inci fırkasında bizzat dövüşmüştü. 1920'de gönüllü olarak başıbozuklara katılmıştı. 1920 Şubatı'nda Hasanbeyli tüneline hücum edenler arasındaydı. Bunlar, Fransızlar'dan seksen tüfek, iki makineli tüfek almışlardı. Harpte ölen iki kişiyi de bu kadın sırtında getirmişti. Çevikliğinden dolayı ona ordu, Tayyar adını vermişti. 1920 Haziranı'nda Osmaniye'de, Fransız istihkâmlarına hücumla o önderlik etmiş ve bu karargâhın önünde vurularak ölmüştü.

Kuzey Cephesi'nde bulunan Refet Paşa ikinci İnönü Savaşı'ndan sonra Batı cephesinde İsmet Paşa'ya iltihak etmişti. Refet Paşa, daima birleşmeye taraftar, hiç bir şahsi ihtirası olmayan bir adamdı. Bundan sonra, Milli Müdafaa Vekili oldu. Ordu şimdi gruplara ayrılmıştı. Her grup üç Arkalıydı ve İsmet Paşa da hepsinin başında kumandandı.

Türk ordusunun bu çetin savaş günlerinde, köylerde çok yardıma ihtiyacı vardı. Bu yardımı da sade Ankara'da bulunan Hilâli Ahmer'den görebiliyordu. Bunu Ankara kadınları hazırlamışlardı. Ankara kadınları beni bu işin başına geçirmek istedilerse de, ben sade bir aza olmakla yetindim. Çünkü hâlâ sıtma nöbetleri geçirmekteydim.

Bu aralık, İstanbul ile Ankara kadınları arasındaki farkı da görmüyordum.. Ankara'daki İstanbul kadınları, umumiyetle, memur ya da mebus karısı idiler, iyi tahsil görmüş, modern ve her işe atılmaya hazır kimselerdi. Ankara kadınları İstanbullulardan uzak duruyorlardı. Anadolu kadınlarının çekingenliği belki tahsilleri olmadığından ileri geliyordu. İstanbul kadınları ise, şuur altı bir yükseklik duygu-

su taşıyorlardı. Bunlardan bir tanesi bir istisnaydı. Kendisi Cemal Bey adında bir adamın karısıymış. Güzel, alçak gönüllü bir kadındı, herkesin yardımına koşardı. Kendisi duldu. Ankara'da yerleşmişti. Bütün Ankara kadınlarının sevdiği diğer bir kadın da Miralay Nuri Bey'in karısıydı. O, Hilâli Ahmer'in başındaydı. Ankara Hilâli Ahmer kadınlar kısmının iki Anadolu tarafından idare edilmesini teklif ettim. Bir tanesi belediye reisinin karısıydı. Belki kocasından daha iyi bir belediye reisi olabilirdi, Zehra Hanım adını taşıyan öteki de gençliğinde İstanbul'da evlenmiş, bütün imparatorluğu dolaşmış, iyi Arapça ve Farsça bilir bir kadındı. Çok samimi, dindar, eski zamanın fena adetlerine muhalif olmakla beraber, ani değişimleri de pek sevmeydi. Kudretle, vuzuhla ve vekârla konuşurdu. Hilâli Ahmer'in bu kadınlar şubesi Kız Muallim Mektebi'nde faaliyette bulunuyordu.

Mektebin başında çok becerikli ve cazip bir kadın vardı. Fakat, iki defa toplandıktan sonra iş karıştı. Sabah erkenden bir İstanbullu kadın bana gelerek, bütün Ankara kadınlarının toplantıyı terk ettiklerini ve İstanbul kadınlarıyla çalışmak istemediklerini söyledi. Sebebini sorduğum zaman, şöyle anlattı:

Toplantı yapmayı ve buna Ankara kadınlarını gazetelere ilan vererek davet etmeyi düşünmüşler. Ankara kadınlarıysa, okumak bilmedikleri için bir bekçi vasıtasıyla her eve haber vermeyi teklif etmişler. Anlaşılan İstanbul kadınlarından biri, gazete okuyamayacak derecede olanları aralarında istemediklerini söyleyince, hepsi birden toplantıyı

terketmişler. Benim bu işi yoluna koymamı istiyorlardı. İki tarafın da görüşlerindeki makul tarafları takdir etmekle beraber, Ankaralıların teklifini daha uygun buldum.

Mektebin müdürü ile konuştuktan sonra, dört Ankaralı kadın davet ederek, bu meseleyi açtım. Onlara münevverliğin sırf okumakla elde edilmediğini anlatmaya çalıştım. Kadınlığa karşı vazifelerinden bahsettim. Kadınlar arasındaki ayrılıklara erkeklerin güleceğini söyledikten sonra, nihayet, lafı vatanseverlik meselesine getirdim. Bundan sonra birlikte çalışmayı kabul ettiler. On iki icra komite azasının altısı İstanbullu, altısı da Ankaralı olacaktı. Namzetlerin isimlerini tespit ettiğimiz zaman altı İstanbullu'dan birine itiraz ettiler. O da son toplantının dağılmasına sebep olan kadındı. Fakat, ona da oylarını vereceklerini söylediler. Nihayet, beni ısrarla reis seçerek Zehra Hanımı da ikinci başkan yaptılar.

Tabii, bu yeni teşekkülün paraya ihtiyacı vardı. Bunun için benim hayırsever kadınlara mektup yazmamı istediler. Mısırlı Prenses İffet Hasan büyücek bir para yolladı. Ankaralı kadınları para meselesinde çok sıkı oldukları için yüz liradan çok toplanamayacağını sanıyorlardı. Hazırlık çarçabuk yapıldı, cuma günü toplanılacaktı. Ben de bir gün sonra ameliyat olacaktım. Bu toplantı önümüzdeki cuma günü olacak ve ben de ertesi sabah Didar'ın evinde ameliyat edilecektim.

Ankara'nın en büyük salonu Erkek Muallim Mektebi'nde olduğu için, orada toplanacaktık. O akşam, Kız Muallim Mektebi'ne giderek müdire ile konuşurken, beni bir

hanımın görmek istediğini haber verdiler. Pencerenin ışığı altında, güzel ve ince yüzlü bir kadınla karşılaştım. Elleri uzatarak bana geldi. Bunun, bir defa Mustafa Kemal Paşa'nın arabasında gördüğüm yeğeni Fikriye Hanım olduğunu anladım. Bu güzel kadın her türlü yardıma hazırdı. Çok tatlı ve mahzun bir sesi vardı. Epeyce konuştuk. Herhalde Mustafa Kemal Paşa'ya çok derin bir surette bağlıydı. Onun kadın dostlarından çekiniyordu. Bu kadın, Mustafa Kemal Paşa'nın evini gayet iyi idare ediyor ve hemen herkesin saygısını kazanıyordu. Kendisini almak isteyen birçok adamakıllı erkek olmasına rağmen, kabul etmiyordu. İnanıyorum ki, Mustafa Kemal Paşa'nın anası müstesna, kendisine mevkii için değil, sırf şahsı için bağlı tek kadın bu idi. Ne var ki, kendisini nikâhla aldırarak kadar becerikli değildi. Bununla beraber bir gün alacağına inanıyordu. Ömründe tek bağlandığı erkek Mustafa Kemal Paşa idi. Onu kaybederse, insan hissediyordu ki, hayatını da kaybedecekti. Gözlerinin ve ağzının garip cazibesi hâlâ hayalindedir.

Nihayet toplantı oldu. Ön sırayı İstanbul kadınları işgal ediyorlardı. Hepsi iyi giyinmiş, bir kısmı genç ve çok güzeldi. Bunlar İstanbul'da nutuk vermiş olduğum kadınlardan başkaları değillerdi. Onların arkasında Ankara kadınları, en arkalarda da bana büyük bir heyecan veren köylü kadınlar vardı. Ömrümde hiçbir dinleyici bu kadınların vermiş olduğu şeref ve gururu bana hissettirmemiştir.

Ne kadar sade konuşmak mümkünse, Türkiye'nin durumunu o kadar açık olarak onlara anlatmaya çalıştım.

Aynı zamanda bir savaş kazanmak için sırf cesaretin yetmediğini de söyledim. En çok, barış içinde memlekette yaşamının lüzumundan bahsettim. Onlara bizim bir ölüm-kalım savaşı geçirdiğimizi anlattım. Şayet Yunanlılar Türkiye'yi işgal ederlerse, bütün Anadolu Türklerinin ortadan kalkacağını söyledim. Yunanlıların girmiş olduğı yerde hiçbir Türk'ün yaşayamayacağını anlamalarını istiyordum. Zaten onlar da, çoğunun erkeğı cepheden geldiğı için, neticenin ne olacağını tahmin edebiliyorlardı.

Ben epeyce uzun konuştuktan sonra, basma entarili bir kadın yanıma geldi. Anlaşılan gözleri pek göremiyordu:

"Nerede? Nerede?" diye sordu. Ben yanına gidince, kollarını boynuma doladı. Kalbinin attığını duydum:

"Senin ne dediğini anladığımı söylemek istiyorum. Benim Darümuallimatta bir kızım var. O da hizmet edecek, sulh yapacaktır. Ben fukara bir çamaşırcı kadını. Ona bu tahsili verebilmek için her gün çalışıyorum. O da bir gün hoca olacak. Senin konuştuğun gibi konuşacak" dedi.

İşte, Türkiye'nin geleceğini kuracak bir kadın vatandaş! Nihayet dedi ki:

"Benim oğlum Çanakkale'de öldü. Ağlamıyorum. İşimi bırakmıyorum. Çünkü kızıma tahsil veremem. Fakat, hep yeni harplerden bahsediyorsun. Çanakkale'de ölenleri hiç söylemedin."

Göğsünden bir lira çıkararak: "Hilâli Ahmer'in yaralılarına" diye uzattı. Karşı karşıyaydık. Birbirimizin gözünün içine bakıyorduk. İkimizin de gözyaşları kalbimize

akıyordu. O an kadar Türkiye'nin geleceğine bu kadar kuvvetle iman ettiğimi hatırlamıyorum. Böyle bir unsur mevcut oldukça, memleketimiz için her türlü cefa ve fedakârlık azdır bile. Boynuna sarıldım. İki yanağından öptüm ve gözlerimden yaşlar boşandı.

Geri dönerken Zehra Hanım yanıma geldi ve dedi ki: "İnanılmayacak şey. Ankara kadınları bin lira verdiler."

Hakikat, inanılmayacak şeydi. Çünkü, bütün Ankara'da Hilali Ahmer'e erkekler tarafından verilen para bin liradan ibaretti.

Kirksekiz saat sonra, öbür dünyanın hudutlarına yaklaşmış gibiydim. Ameliyat yapılmıştı. Etrafımda birtakım doktorlar vardı. Ateşim o kadar yüksekti ki, bu sıtmadan ileri gelmiyorsa, ölmem muhakkaktı. İçimde büyük bir rahatlık vardı. Orada olup bitenleri seziyordum. O güne kadar, ne zaman hasta olursam olayım, bir şeytan gururuyla ben istemesem ölmem mümkün değildir gibi düşünürdüm. Fakat, o gün, artık hiç iradem kalmamıştı. Kendimi muazzam ve aydınlık bir boşluk içinde görüyordum. Kendimi her kaybedişte, üzerime birinin eğildiğini hissediyordum. Sıtmanın en kötü nöbetlerinden birine tutulmuştum. İğne yapıyorlardı. Ümitlerini tamamen kaybetmiş değillerdi. Zaman nasıl geçti, bilemiyorum. Didar ayaklarının ucuna basıyordu odada dolaşıyordu. Dr. Adnan ile sedirin üzerinde, öteki doktorlarla beraber bir şeyler fısıldaşıyorlardı.

On beş gün sonra tekrar Kalaba civarındaki evimize döndüm. Büyük ev hazırlanmıştı. Didar da hakiki bir kar-

deş gibi gelmiş evi" düzene sokuyordu. Hâlâ bu evi ebedi bir mesken gibi düşünürüm. Kırmızı perdeler, uzun sedirler benim, kamçılarımla asılı olduğu yeni badanalanmış duvarlar. Hamdullah Suphi'nin eşi İstanbul'dan gelmişti. Ayrı bir yere çıkmışlardı. Hikmet Bayur da bazen akrabalarıyla oturduğu için Dr. Adnan'la ben bu evde yalnızdık. Ama kendimi hiç yalnız hissetmiyordum. Gerçi evdekiler hep insan cinsine mensup değildiler. Köpeklerin sayısı artmıştı. Tabii, Yoldaş başlarında. Bir sürü tavuk horoz vardı. Bunların hususiyetlerini de Dr. Adnan tetkik eder, onlarla meşgul olurdu. Aralarında şahsen tanımadığı bir tek mahluk yoktu. Çay kenarında bu tüylü mahlukatla Dr. Adnan ciddi ciddi konuşurdu. Onlar da kanat çırparak cevap verirlerdi. Bu benimsediğimiz evlatlar arasında bir de eşek yavrusu vardı. Her sabah odama gelir, benimle oynardı. Doru, altımızdaki ahırda kişnerdi. O hayatı hiç değiştirmek istemezdim.

Karargâha gidebilecek kadar iyileşince, tekrar nasıl korkunç bir mücadele içinde olduğumuzu anladım. Bizim delegasyon, ikinci defa olarak, Londra'ya gidecek, fakat Yunanlılar da bir karara varılmadan bütün güçleriyle hücum geçeceklerdi. İnönü'ndeki iki savaştan sonra Türk ordusunu yenmek güç gibi görünüyordu. Bununla beraber, mühimmat, cephane ve diğer lüzumlu şeyler meselesinde biz Yunanlılardan çok gerideydik. Herhalde bu son savaş kat'i bir netice verecekti.

Bütün bu aralık, adeta psişik bir ruh taşır gibi görünen Fevzi Paşa korku içindeydi. Bütün gün haritada bir yeri gös-

tererek Nasuhçal bizi yenecek, diyordu. Anlaşılan planda Nasuhçal dikkate alınarak hazırlık yapılmamıştı. Fevzi Paşa ve diğerleri tamamen zaferimizden emin bulunuyorlardı. 1921de Bekir Sami Bey Hariciye Vekaleti'nden istifa etti. Bu istifanın sebebi psikolojik ve siyasi bakımlardan İngiliz - Rus ve Türk tarihinde önemi haiz bir noktadır.

Bekir Sami'yi Eskişehir'de Rusya'dan döndüğü zaman görmüştüm. Orada Rusya'da nasıl hayal kırıklığına uğramış olduğunu daha önce anlatmıştım. Londra'dan döndükten sonra, bu hayal kırıklığının ne kadar defin olduğunu anladım. Bir gün evime gelerek, bir vesikanın tercümesini istedi. Bu, Mister Lloyd George ile yaptığı hususi bir mülakatın şifahi bir kopyasıydı. Bunun içinde Bekir Sami Bey'in sulh arzulan ve Türkiye'nin Yunan ordusundan tahliye edilmesi vardı. Bekir Sami Bey'in kanaati İngilizlerin savaşı durdurup Yunanlıları geri çekecek kudrete de sahip olduklarıydı. Mister Lloyd George Yunan ordusunun yenileceğine inanmıyordu. Bu vesika Bekir Sami Bey'e İngiliz Hariciye vekaletinin arşivlerinden verildiği için mealini dikkate almak gerekirdi.

Burada, Türkiye, başşehirinden ve Anadolu'daki topraklarından mahrum edilmek istenilmiyordu. İmparatorluğun, İstanbul başşehri olarak kalmasına taraftar olmakla beraber, Akdeniz'le Karadeniz arasındaki geçidi tarafsız hale sokmak, Ermenistan, Arabistan, Mezopotamya, Suriye ve Filistin'i ayrı ayrı parçalara ayırmak vardı.

Gerçi bu durum 1918'den biraz başka idiyse de, herhalde, Türkiye'yi ortadan kaldırmak amacını güdüyordu.

Bekir Sami Bey buna rağmen bütün mesuliyeti üzerine alarak, yeni bir teklif yapmayı düşünmüştü. Bekir Sami Bey Kafkasya'nın soylu ailelerinden birinin evladıdır. O, bütün Kafkasya'nın, bilhassa şimal kısmının hürriyetini istiyordu. Bolşevik Rusya'da gördükleri ona şu kanaati vermişti: Şayet Rusların idealleri Türkiye'ye geçerse, bütün dünya tehlikeye girebilirdi. Onun teklifi, Türkiye'yi bu Rus hududundaki devletlerle birleştirerek, Batı ile Rusya arasında bir tampon devlet kurmaktır. Hatta, eğer gerekirse, Türkiye ile bu devletlerin Bolşevik rejimi aleyhine savaş açmalarını ve buna İngiltere'nin yardım etmesini istiyordu. Kendisine göre, Türkiye şayet İtilaf devletlerinin istilasından kurtulursa, o devrenin haksızlıklarını, katillerini unuttacak, İngiltere ile birlikte Batı ideallerinin müdafaasını üstüne alacaktı. Lloyd George bu fikri gülünç bulmuş. Fakat garip bir hadise olmuş, bu mülakatın bir kopyesi Çiçerin'in eline geçmiş, o da Ankara'ya sert bir nota vermiş. İşte, bu mülakatın bütün mesuliyetini Bekir Sami Bey'in kendi üstüne alarak istifa etmesi bu sebepten ileri geliyordu.

Eğer insan Türkiye'yi o zaman ortadan kaldırmak isteyen Batılıların siyasetini bozmuş ve aynı zamanda bize tek başına elini uzatmış olan memleketin Rusya olduğu düşünülürse, tabii, Bekir Sami'nin Lloyd George'a teklifi pek hoş görünmezdi. Fakat, inandığı şeylere bütün kalbi ile sadık kalan Bekir Sami, Yeni Rusya'da gördüğü şeylerden ve bilhassa halkın sefaletine şahit olduktan sonra, bu hareketi yapmıştı.

Mayıs'ta Yunan taarruzu yakın görünüyordu. Bu ara-

lık Kaymakam Nâzım göğsünden ve asabından rahatsız olduğu için, İsmet Paşa Dr. Adnan'a yazarak, Nâzım'ı. görmesi için cepheye gelmesini mektupla rica etmişti. Dr. Adnan gitti. Nâzım'ın göğsünden hastalığı ciddi değildi. Fakat, ciddi de olsa, harpte vazifesini görmeye mecburdu. Dr. Adnan döndüğü zaman, Nâzım tarafından bana bir harp hediyesi olarak, kendisinin yatağında temizleyip hazırlamış olduğu bir tüfek getirdi. Aynı zamanda, fırkasını da ziyaret etmemi istiyordu. Ne yazık ki gidemedim. Onu daha sonra, son görüşüm çok feci şartlar altında olmuştur.

Mayısın birinde Yakup Kadri Ankara'ya geldi ve bize misafir oldu. Hem dost hem muharrir olarak ikimiz de onu çok seviyorduk. Yakup Kadri evin tepesindeki bütün Ankara'nın o san topraklarına bakan odasında kaldı. Onun misafirliği akşamlarımızı şenlendiriyordu. Konuşurken bu büyük kafanın, kocaman gözlerin, kudretli sesin arkasında o parlak muharriri sezmemek mümkün değildi. Yukarıda ne yazdığını sorduğum zaman, 'Ateşten Gömlek' adında bir Anadolu romanı yazmakta olduğunu söyledi. Ben de zihnimde bir Anadolu romanı tasarladığım için, o kendi romanını bitirmeden bu isimde benim böyle bir roman yazacağımı söyledim.

Yakup Kadri'nin gelişinin haftasında, bir sabah, ben daha yataktayken erkenden Halime geldi. Yatağımın ayak ucuna oturdu, şalvarını yukarıya çekti, bacağındaki siyahlıkları gösterdi. Ne olduğunu sorduğum zaman, kocasının ortağı yüzünden kendisini dövdüğünü söyledi. Neden boşanıp rahat yaşamadığını sorduğum zaman da, yüreğine bir hançer saplamışım gibi ağlamaya başladı. Dedi ki:

"O beni de sever, biraz sever. Ben onu o kahpenin eline bırakmam. Bir hafta sonra orduya girecek. Ne o beni boşar, ne ben boşanmak isterim."

Mayısın sonlarında, Hilali Ahmer hastanesine hastabakıcı olarak Eskişehir'e gittim. Hudutlarımız her an taarruz bekliyordu. Bu harbin nihai olacağı kanaati vardı. Bundan dolayı, hastabakıcılara çok ihtiyaç duyuluyordu. Hazi-ranın birinci günü vazifeme başlayacaktım.

Eskişehir'e hareketimden bir gün önce, yataktan kalkar kalkmaz, dışarıda garip sesler duydum. Bizim sessiz vadede böyle sesler hiç işitmemiştim. Yanımızdaki büyük ahırda bir fukara kadın yatardı. Kapısını durmadan vuruyorlardı. Kadın içeriden: "O burada değil. Kapımı kıracaksınız!" diye bağıırıyordu. Bu, isyan halinde bir kalabalığa benziyordu.

Ben hazırlanıp dışarıya çıkmadan, Fatış odama geldi. Kurbağaya benzeyen yüzü korkunçtu. Ne olduğunu sorduğum zaman, köy halkının Halime'nin kumasının peşinde olduğunu, erkeklerin ellerinde oraklarla onu öldürmeye geldiklerini ve Ayşe Hala'nın (ahırdaki kadın) kapısını kırdıklarını söyledi.

Sebebini sorduğum zaman, kadının kaynanasının kolunu kırdığını, görümcесinin korkudan bayıldığını, köylüler onu öldürmek için ayaklanınca, korkup kaçtığını anlattı. Ben Fatış'ın neden bu kadar korkmuş olduğunu sorduğum zaman, adeta tıkanı, onların çılgın bir halde olduklarını ve kendisinin benden korktuğunu söyledi. Ben, derhal kadını Fatış'ın aşağıda saklamış olduğunu anladım.

Kendisine bunu söyleyince, sırtıttı, biraz ümide düştü. Fatış'ın köylüler kadar kahpeden korktuğunu ve kendisinin kahpeden nefret etmesine rağmen onu sakladığını anladım. Kocasının nerede olduğunu ve kadını nereye sakladığını sorduğum zaman, bana adamın orduya gitmiş olduğunu ve kendisinin de kadını ahırın arkasındaki saman yığınının içine sakladığını söyledi. İşte, bundan dolayı kadının evde olmadığına yemin etmişti.

Biz konuşurken, kapının vurulduğunu işittim. Ben de Halime'ye ve bütün köye huzursuzluk getiren kadını hiç sevmiyordum. Fakat, bu vuruş bana bir karar aldırdı. Arkamda henüz sabahlığım vardı. Başıma bir yemeni sararak, yalın ayak balkona çıktım.

Başta bütün köy çocukları, oğlanlar ve kızlar, ellerinde birer sopa, gözleri pırıl pırıl, arkalarında erkekler, benim ne diyeceğimi bekliyorlardı. Çocuklara:

"Ne istiyorsunuz?" diye sorduktan sonra, arkalarındaki erkek kalabalığına seslendim:

"Ne istiyorsunuz, öne geçip söyleyin!" dedim.

Çocuklar: "Fatış kahpeyi burada saklamış, biliyoruz. Babalarımız onu öldürecek" dediler.

"Babalarınız da kim oluyor, bir kadını nasıl öldürebilirler?"

"İhtiyar bir kadının kolunu kırdı. Biz onu öldüreceğiz. Babalarımız da iplerle geldi."

Ben, azgın bir kalabalığı durdurmanın ancak onlardan korkmamakla kabil olduğunu biliyordum. Bu korkmama-yı onlar da hemen sezerlerdi. İkinci hareket, böyle bir ka-

labalığı tehdit etmektir. İşte ben de hemen onlara hitap etmeye başladım. O günkü konuşmam kadar hiçbir kalabalığa hitap beni bu kadar eğlendirmemişti. Tek defa, kalabalıkla konuşurken elimle işaretler yapıyor, dramatik vaziyetler alıyor ve hislerine hitap ediyordum. Onlar arkalarını çevirince, çocuklara bağırdım. Söylediklerimi iyi hatırlarım:

"Ne duruyorsunuz? Bir daha gözüm sizi görmesin. Kocasını köyde olmayan bir kadını nasıl öldürebilirsiniz? Hadi bakalım, gidin!"

Gittiler. Fakat, ikide bir geriye dönüp bakıyorlardı. Nihayet, cidden hiddetlenerek aşağıya inmeye karar verdiğim zaman, savuşurlar. Evet, öfke gösterisi ve hitabe büyüklere durdurabilir. Çocuklara karşı ise samimi olmalıdır.

Kalabalık önümüzdeki tarladan ayrılınca, hemen Fatış'e kadını getirmesini söyledim. Kadın baştanbaşa saman içindeydi. Ayakkabıları ellerindeydi. Yüzünü tasavvur edilemeyecek kadar korkunç bir ifade kaplamıştı. İhtiyar kadının kolunu niçin kırıldığını sorduğum zaman, kolunun kırılmamış olduğunu, Halime'nin onları ayaklandırdığını ve kocasını gider gitmez üzerine yürüdüklerini anlattı. Bilhas-sa "Kahpe" diye hitap edilmek çok sinirine dokunuyordu. Yüz vermedim. Fakat, tövbekar olup da köyde namuslu bir kadın gibi yaşarken, geçmişinin yüzüne vurulmasından teessür duymasına hak verdim. Kendi köyünün nerede olduğunu sordum. Çubuk yolundan üç saat ötede olduğunu söyledi. Köyünün kendisini kabul edip etmeyeceğini sorduğum zaman, vaktiyle istemediklerini, ama şimdi namuslu bir ka-

dın olduğundan beri erkek kardeşinin ona iyi muamele ettiğini anlattı ve sonra kendisini yanıma hizmetçi olarak almamı rica etti. Olamayacağını söyledim. Onu ahırın içinden kaçıarak, köye doğru yürüdüm. Yolda bir köylüye rastgelirsem, lakırdıya tutarak kadının kaçmasına zaman kazandıracaktım. Bereket versin ki köylüler bir saat kadar görünmediler. Ondan sonra, çocuklar önde olmak üzere yine geldiler. Fakat, kadın artık uzaklardaydı. Hiçbir şeyi saklamaya lüzum olmadığını gösteren bir şekilde, evimin ve ahırın kapısı açıktı.

BÖLÜM VIII

İlk görünüş

2 Haziran 1921 'de bir hastabakıcı üniformasıyla Eskişehir istasyonundan Hilâli Ahmer hastanesine yürüdüm. Yanımda, ne Fatiş, ne Yoldaş vardı. Fatiş'siz pekâlâ yapabiliyordum ama, Yoldaş'sız yaşamak bana çok güç geliyordu. Aynı zamanda zihnim kaymakam Nâzım'ın durumuyla meşguldü.

Hastanenin başhekimi Dr. Şemsettin eski bir tanıdıktı. İnönü Savaşı'nda yaralanan müşterek dostlarımız olduğunu söyledi. Zavallı, bir zaman, iki hastabakıcıyla kalmıştı.

Haziran gününün sıcaklığı odayı yakıyordu. Bana çay verdiler. Fakat zihnim hastabakıcının büyüğü ile meşguldü. Derhal onu Anadolu'ya ait romanımın kahramanı yapmaya karar verdim. Kendine mahsus hususiyetleri vardı. Ameliyat masalarının başında durduğu ve hastalara yardım ettiği zaman, adeta onlara hayat verirdi. Uzun boylu, zümrüt gibi yeşil gözlü, siyah kirpikli, fil dişi gibi beyaz tenliydi. Ancak sıcak iklimlerde görünen kırmızı karanfil gibi dudakları vardı. Odadan çıktıktan sonra Dr. Şemsettine onu yeni bir romana kahraman yapacağımı adını Ayşe koyacağımı söyledim. Doktor gülerek, erkek kahramanın kim olacağını sordu. Henüz bilmiyordum. Kumandanlardan biri, İstanbullu bir genç, belki de Mehmet Çavuş olabilirdi. Fakat, kararımı vermiş değildim. Madam Tadia'nın kuştüyü yatağına çekildiğim zaman uyumadan önce bunu düşü-

nüyordum. Fakat Eskişehir'deki vazifem zihnimi o kadar meşgul etti ki, Ankara'ya dönünceye kadar bir karara varmadım. Ankara'da derhal romana başladım.

Hastane yaralılarla doluydu. Ben, otuz hasta yatan en büyük koğuşa bakıyorum. Başhemşire çok tecrübeliydi. Aynı zamanda, bir sürü yeni hastabakıcı kadın da tedarik ettiler. Hepsi genç, güçlü kuvvetli idi, ama tecrübeleri yoktu. Mütemadiyen fingirdeyip duruyorlardı. Biraz hastaya bakmayı bilen, benden başka Mehmet Çavuş vardı ki, o iki yüz hastabakıcıya bedeldi. Kolunun biri yaralanmış ve tüfek kullanamayacak hale gelmiş olduğu için, ordu onu hastaneye vermişti. Daima beyaz başlığı ve önlüğü ile ve eli yüzü henüz yıkanmış gibi görünen o temiz haliyle insan onu görünce "İçi dışı beyaz bir adam" derdi.

O, iki yüz yatağa nezaret ediyordu. Erkek yardımcılarını pek beceriksizdiler. En muhtaç olduğum zamanlar daima benim koğuşuma gelir, yatakta mütemadiyen ölenlerin en kocamanını bir tüy gibi kaldırır, götürürdü.

Doktorların arasında dikkatimi çeken Cerrah Cemil Bey'dir. İnsanı hayrete düşüren bir adamdı. Bir günde seksen üç kol bacak kestiğini bilirim. Bununla beraber, bir ana gibi hastalara hitap ederdi. Adeta bir evliya'yı hatırlatırdı.

Dokuz Haziran'dan önceki hastalarımın arasında pek hoşuma giden Abbas adında biri vardı. Başı ve ayakları yaralıydı. Ölümle mücadele ediyordu. Koğuşun adeta dev kadar cüsseli hastasıydı. Akıllı başındayken gayet sakindi, fakat, dalgınlık başlayınca, korkunç şekilde inler, tuhaf tuhaf konuşurdu. Yanına gider gitmez, elimi yakalar, gözlerini açar ve mırıldanırdı:

"Hatçe, Hatçe!"

Adeta, Hatçe denilen o meçhul kadından, yaşayamadığı için af diler gibiydi. Hatçe kardeşi miydi, karısı mıydı, kızı mıydı, bilmiyorum. Fakat, Hatçe'yi o cehennem günlerinde yalnız bırakıp ölmekten azap duyuyordu.

Ben: "Abbas yolcu değil" dediğim zaman,

"Abbas yolcu değil" diye cevap verirdi. Kader o kadar garip bir şeydir ki, bu adamı Anadolu yaylalarında, Sakarya savaş meydanında bir daha görmüştüm.

Beni Sakarya'da at üstünde gördüğü zaman, gözleri: "Abbas yolcu değil, Abbas yolcu değil" der gibiydi.

Yedi Haziran, saat beşte, doktorun odasına bir fincan çay içmeye gitmiştim. Orada İstanbul gazeteleri vardı. Birinde, "Bir âlimin ölümü" başlığı gözüme çarptı, okudum. Salih Zeki Bey'in ölümünü yazıyordu. İçimden Atlantiği ruhumla geçip, çocuklarıma "Ben daha yaşıyorum" demek geldi. Ben eski günlerin hatıralarına dalmışken, Dr. Şemsettin.

"Çay soğuyor, hemşire" dedi.

Yedi ve sekiz Haziran'a kadar, Madam Tadia'nın odasında yatmadan kitap okur, şamdanı söndürmezdim. Sokaklarda ses seda yoktu.

Haziran'ın dokuzuncu günü hastane tıklım tıklım olmuştu. Artık her odayı bir koğuş haline sokmaya mecbur kalmıştık. Yunanlılar büyük taarruza başlamış, yüz bin kişilik bir ordu ve kudretli bir topçu alayı ile harekete geçmişlerdi.

Türk kuvvetlerinin merkezi Karacabey'di. Zihnim sa-

vaşla hiç meşgul olmuyordu. Kendimi ve kafamı hep hastalanma vermiştim. Ne kadannı soydum, çamurlu yüzlerini, hatta vücutlarını silip yatırdım. İniltiiler ortalığı kaplardı. Bana bütün Türkiye bir hastane olmuş gibi gelirdi.

Hastalar arasında en çok dünyadan haber isteyen Nâzım'ın fırkasından, iki bacağı yaralı bir çavuştu. Yüzü, hakikaten, bir Türk çavuşunun manasını taşırdı. Çok az konuşur bir adamdı. Sorduğunuz suallere cevap verecek kudreti yoktu. Sade, bir gün "Limon" dedi. Bir limonata yapıp içirmeye çalışırken, başı kolumun üzerine düştü. Yatırdım:

"Siz Mustafa Çavuş'u çağırınız" dedi. "Aman bacaklarımı biraz rahat ettirin" diye ilave etti. Başımı döndüğüm zaman, Mustafa Çavuş yandaki yataktan bir ölüyü kaldırıyordu. Yaralılarından birinin yatağına sığmayacak kadar uzun boylu kocaman bir çavuş olduğunu hatırlarım. Karnından yaralıydı. Doktorun hiç ümidi kalmamıştı. Fakat, bu kadar iri bir adamın ölmesine insan inanmak istemiyordu. Ona kaşıkla süt vermeye çalışırken, Nâzım'ın çavuşu yavaşça dedi ki: "Biz onunla beraber savaştık. Bir arslandır. Bir kadının elinden kaşıkla süt içmesi ne tuhaf!".

Ertesi gün, koğuştan çıkarken, sofanın sedyelerle dolu olduğunu gördüm. Her yer tıklım tıklım dolmuştu. Kımıldanacak yer kalmamıştı. Kimse, hatta, hastabakıcılar bile gülmüyordu. Ameliyat masası kan içindeydi. Herkes susmuştu. Bakıyorsunuz, genç bir zabıt, iki yaralının elini yakalamış, çocuk gibi ağlıyor. Büyük bir sedyenin içinde kocaman bir adam "Ben yaşamak istemiyorum, ölmek is-

tiyorum. O öldü, kumandanım öldü" diye söylenip ağlıyor. "İntikamını alacağız" sözleri ile o parça parça, kasap dük-kânındaymış gibi duran insanların arasında garip görünüyordu. İşte, savaş denilen kanlı ziyafetin burası mutfağı. Orada insan parçaları, gelip geçiyor. Savaş büyük isimler yapıyor, siyaset adamlarının, kumandanlarının heykelleri yapılıyor, halk onlara tapıyor. Halbuki, burada, iki dakikada gelip geçen büyük ruhları kimse ne biliyor, ne anıyor.

Dr. Şemsettin bana: "Koğuşa sekiz yatak daha soktuk" dedi. Kapiya dayanmış, bir binbaşı baygın bir halde duruyordu: "Yirmi dört saat yemek yemedim. Aman bana bir fincan çay!" diyordu. Gittim, ona çay getirdim. Bir başkasına daha çay vermek isterken, ayağımın altında bir sedye daha belirdi. Yüzünün yarısı sarılı, kafası kan içinde, üstü başı parça parça, çamur içinde bir adam. Sakin gözlerle bakıp:

"Aman, bana bir sigara" diyor. Sigarayı dudakları arasında sıkıştırdım, yaktım. Dumanını savururken, kime benzediğini düşünüyordum. Benim koğuşa sıkıştırdıklarımın birincisi bu idi. Durmadan her şeye, herkese küfrediyordu. Ötekilerse sedyelerde ağlıyorlardı. Nâzım için ağlıyorlardı. Nâzım da kalbine saplanan bir kurşunla bu dünyadan göçmüştü.

Saat dört buçukta Madam Tadia'ya gittiğim zaman iki kişinin beni beklediğini söylediler. Birisi Ruşen Eşref, diğeri Yusuf Akçura idi. Akçura, tabii, ihtiyat zabitiydi. İki-si de İsmet Paşa'nın çok üzgün bir vaziyette olduğunu söyledikten sonra, bana da kendisini gidip ziyaret etmemi tavsiye ettiler.

Ricatin başlangıcında, Karacabey'de İsmet Paşa'nın karargâhına gittim. Bu çekilişin bizi nerelere kadar götüreceğini bilmiyorduk. Artık, kader denilen kudret tamamen millete dönmüş, fertlerin hiç ehemmiyeti kalmamıştı. Beni İsmet Paşa karargâhında Binbaşı Tevfik karşıladı. Vaziyetin çok ciddi olduğunu ve Nâzım'ın nasıl öldüğünü anlatmaya başladı. Nâzım'ın ne zaman şehit olduğunu sorduğum zaman dedi ki:

"Dün sipere neferlerle beraber girmiş, orada döğüşmüştü. Oraya girmeden yarım saat önce bana telefon etti. Paşa'nın üzülmemesini söyledi. (Ben siperlere gidiyorum, döğüşeceğim) dedi. Fakat Paşa çok üzüldü. Nâzım'ın göğsünü kurşuna açtığını söylüyorlar." O anda Nâzım'ın o alaycı gülümsemesiyle "Bütün zabitleri kes!" dediğini işitiyordum. O kesilenlerden bir tanesi şimdi kendisiydi.

İsmet Paşa'nın odası Anadolu'nun alçak tavanlı, iki küçük pencereci odalarından biriydi. Eşyası, bir portatif karyola, bir tahta masa, bir tek sandalyeden ibaretti. Paşa bir nefer gibi giyinmişti. Bu sadelik, bu eşyalara çok uymuştu. Fakat kendisi çok üzgündü. Çünkü çekilme emrini vermek zorunda kalmıştı. Ona karşı o zaman duyduğum saygı ve teessürü ifade etmek çok güçtü. Ordunun insanüstü gayret ve kahramanlığının herhangi bir zaferden daha büyük olduğunu söylemeye çalıştım. Fakat, dünya, eğer savaş zaferle bitmezse, hiçbir fedakârlığı dikkate almaz. İsmet Paşa da bunu ifade etti. Fakat, bu gibi fedakârlıkları yapanlar ölmez bir eser bırakırlar.

Beni yemeğe alıkoydu. Odanın önündeki bahçeye ba-

karak yemek yedik. Ben giderken, Mustafa Kemal Paşa'nın da geleceğini söyledi.

Eskişehir'e girerken artık çekilme tahakkuk etmişti. İsmet Paşa'nın kendisi bu çekilmenin selamete yapılmasını sağlamak için belki arkada kalacaktı. O anda duyduğum teessürü ve savaşa karşı nefreti hiç unutmayacağım. Fakat, biz savaş yapmaya mecburduk. Çünkü düşmanlar evlerimize kadar gelmiş, savaş istesek de istemesek de, yurdumuzu yakıp yıkacaklardı. Niçin? Çünkü, bir veya birkaç siyaset adamı Yakın Doğu'nun haritasını değiştirmek hevesine düşmüşlerdi. Yunanlılar da kazanç ve zafer hırsına düşmüşlerdi. Fakat onlar da bunun neye mal olacağını görüyorlardı. Gerçi, henüz zafere kavuşmamışlardı, işin sonu da gelmiş değildi.

Nihayet hastahaneye geldim. Hep gözümün önünde savaş ziyafetinin bulaşıklarıyla dolu, hastahane denilen mutfak belirliyordu. Zavallı Türkler!.. Zavallı Yunanlılar!.. Zavallı dünya!..

Ertesi sabah, yine çok acı, çok hareketli oldu. Ölüm halinde olan bu zavallı yaralılar şuurlarının altında ailelerini ve yurtlarını kurtarmak için döktükleri kanın beyhude olduğunu hissediyorlardı. Allahım, bu ne zaman bitecekti?

Yatağının içinde, oturup durmadan küfür eden Nâzım'ın genç zabiti bana biraz kuvvet verdi. Yalnız sol eli kımıldanmakla beraber, hayatta kalmış olduğu için özür dileyecek vaziyette değildi. En çok sevdiği kumandanı Nâzım ölmüştü. Kafası, şimdi de neferleriyle meşguldü. Hastanenin, emirlerini içeriye sokmamasına durmadan isyan edip söyleniyordu. Bana:

"Pencereden bak, herif orada sokakta ne yapıyor?" diye sordu. Ben kendisine lazım olan şeyleri getirteceğimi söylediğim zaman, bir şey istemedi. Ne hastane, ne hasta-bakıcı istiyordu. Yalnız emirlerini istiyor, vahşi bir şekilde ölüme giden kumandanına da küfür ediyordu.

Öğleden sonra, askeri hastanenin doktoru geldi, hastaları kaldırmakta olduklarını söyledi ve Nâzım'ı görüp görmek istemediğimi sordu. Onu Ankara'ya götürecekler ve askeri merasimle kaldıracaklardı. Şimdi, doktorun önümüzdeki camlı kapıya neden bu kadar hayretle baktığını ve niçin hastaneyi ziyarete geldiğini sezdim. Ben onun daha önce içeriye girmesini söyledim. Ben kapıda bekleyecektim. Kapıyı itip, ayaklarının ucuna basa basa içeriye girdi. Mini mini bir bölmede, üzerinde büyük bir bayrak örtülü olan Nâzım yatıyordu. Bayrağı kaldırdığını gördüm. İki dakika bekledikten sonra, örtüğünü farzederek yüzümü çevirdim. O, yatağın üzerine eğilmiş, kumandanı öperek veda ediyordu. Sonra, bayrağı tekrar örterek dışarı çıktı. Evet, bu, Nâzım'dı. Ben içeriye girince, bir an, bayrağı kaldırıp kaldırmamakta tereddüt ettim. Nihayet, kaldırdım. İşte, Nâzım. Başı yüksek yastıklara konmuş, topçu üniformasıyla yatıyordu. Elleri göğsü üzerinde kavuşmuştu. Başında mavi tepeli, kahverengi kalpağı vardı. Ne garip! Toprağa dönecek olan bu ölümlü cesedin içinde Nâzım'ın ruhu bir zaman yaşamıştı. Elâ gözleri açıktı. Her zaman ki ifadesini taşıyordu. Dünyanın bir melodram olduğunu ifade eden gülümsemesiyle: "Bütün zabitleri kes!" der gibiydi. Acaba fert olarak devam ruh için var mıydı? Bilmi-

yorum. Fakat, o gülümseme, yüzü toprak oluncaya kadar devam edecekti.

Önce ellerine baktım. Herhangi çilli bir çocuk eli, uyu-
yan bir çocuk gibi göğsünün üstünde. Bu ellerin kurşunla
oynamış olduğunu düşündüm. Elimi elinin üstüne koyarak,
bir kardeşle veda eder gibi vedalaştım ve bayrağı üzerine
çektim, sonra, yalnız kalmak ve hava almak istediğimden,
dışarı çıktım.

Sokaklarda hayat kaynaşıyordu. Askerlerden başka
öküz arabaları eşyalarla dolu, üzerlerinde, gözleri korku
içinde oturtulmuş çocuklar. Kadınlar öküzleri çekiyorlar...
Bir insan seli akıp gidiyor... Eskişehir'den çekilmek emri
artık verilmişti.

Madam Tadia'nın otelindeki odama gider gitmez, ba-
na karargâhtan bir haber geldi. Mustafa Kemal Paşa benim
için vagonunda bir kompartıman ayırtmış olduğunu ve sa-
at dokuz buçukta hareket edeceklerini yazıyordu. Teşekkür
ettim, orada bulunacağımı söyledim. Mektubu getiren ne-
fer ayrıldıktan sonra, şiddetli bir infilakla bütün camlar kı-
rılmaya başladı. Her yerden ateş ediliyor, sokaklarda ayak
sesleri işitiliyordu. Sanki Yunan ordusu girmişti, yahut da
yeni bir ihtilal başlamıştı.

Aşağıya indim. Madam Tadia'yı gördüm. O bana evin
arka taraflarına Yunan uçaklarının bomba attıklarını söyle-
di. En büyük endişem istasyonda trene konmak üzere gö-
türülen sedyelerin bir zarara uğramış olmalarıydı. Ondan
sonraki birkaç saat esnasında havaya aksetmiş olan yenil-
menin acısı son derecesini bulmuştu. Hava hücumundan ya-

ralanan on iki kişiyi getirdiler. Ben hastaneye koştum. Bunların birkaçı çocuktu. Acıdan aırıyorlardı. Hastanede tren konulacak olanların hepsini hazırladık. Kimıldanmaları mümkün olmayanları bir Türk ve bir Musevi doktorun eline bıraktık. Genç hastabakıcılar isteri halindeydiler. Hepsinin başı elleri arasında, kapılara dayanmışlar, alaşıp duruyorlardı. Doktor Murat artık yapılacak bir şey kalmadığını söyledikten sonra yemek yememiz gerektiğini bildirdi. Bahçedeki birkaç çadırın altında bir sürü l ayağı görünüyordu. Gökte parlayan sarı bir ay ışığında, yıllarca taş"lar üzerinde srtnmş olan param parça ayakkabılar... Bahçenin bir tarafındaki sofraya oturduk. Kızarmış köfte vardı. Fakat hiçbirimiz bir şey yiyemiyorduk. Dr. Cemil, bitkin, durmadan sigara içiyordu. Dr. Murat bana kendisinin kamyonetinde bir yer teklif etti. Gece üçte hareket edeceklerdi. Daha erken ve rahat bir kompartımanda gitmeye söz vermiş olmam, beni adeta utandırdı.

Hastaneye girer girmez, Mustafa avuş'un başı beyaz sargılı, aklını kaybetmiş gibi çırpınan bir hasta ile uraştığını gördüm. Hasta hikırır hikırır alıyor: "Allah aşkına, ayağınızın altını öpeyim, beni Ankara'daki kyme götürün!" diye yalvarıyordu. Bir başka sedyede, bir adam, yüzükoyun yatmıştı. Ben ona biraz yiyecek vermeye ve birkaç saat sonra Polatlı'ya gideceklerini söyleyerek teselliye çalıştım. Hepsi, kadın hastabakıcıları olan bir hastaneye gönderilmelerini istiyorlardı. Birer birer bana köylerinin adını söylediler, çocuklarını anlattılar.

Biraz ilerleyince, Mustafa avuş'un başka bir sedye-

ye eğilmiş olduğunu gördüm. Sedyedeki: "Onu çağırın bana" diyordu.

Mustafa Çavuş, gülümseyerek bana baktı:

"İşte, geliyor!" dedi. Sedyenin yanına gittiğim zaman, benim avucum kadar küçük yüzlü, ancak yedi yaşlarında bir küçük oğlan çocuğun yattığını gördüm.

"Neredensin, yavrum?" diye sorunca,

"Hanım teyze, beni askeri hastanede ameliyat ettiler, sonra buraya geldim. Annem Bilecik'te. Babamın adı Ali'dir. Muskadadır. Onu bana bulun!" dedi. Dudakları titriyor, fakat ağlamamaya çalışıyordu. Başhemşireye müracaat ederek, bu çocuğu babası gelinceye kadar yanında tutmasını rica ettim. O da, sedyeyi odasına aldı.

Saat on oh buçukta, tren hâlâ istasyondaydı. Kadınlar kamyonların üzerinde çocuklarını emziriyorlardı. Etrafları eşya ve çocukla doluydu. Hepsinin elinde bir tava bulunduğunu gördüm. Ömrümde insanların bu kadar tava kullandıklarını ilk defa görüyordum.

Mustafa Kemal Paşa, sapsarı, platformda, askerlerle konuşuyordu. Hepsi sakindi. Karşılarında kadınlar... Bu kadınların gözleri çok acı bir şekilde askerlere çevrilmişti.

Tren düdüğünü çaldı. Karanlıkta harekete başlayınca, Anadolu'nun bir başka perdesinin kapanmış olduğunu hissettim.

Halide Edip Adivar, "Türkün Ateşle İmtihanı" adlı anı kitabını şu sözlerle bitiriyor:

"Mensup olduğu millet, istiklalini, tarihin en asil ve zor bir ateş imtihanından sonra kazanmıştı. Fakat diğer bir ideale de kavuşması gerekti. Böyle bir ideale kavuşmak için, insanlar tarihte sehpalarda, zincirler içinde ölüp giderler, sürgünlerde ömürlerini geçirirler. Onların imtihanını yalnız çekenler bilir. Onların savaşını hiçbir zaman alkış takip etmez. Alelaide, mütevacı askerler gibi gelip geçerler. Bu, tek başına kazanmak için mücadele edilen gaye hürriyet imtihanıdır.

İstiklal Savaşı'nın imtihanında en başta telakki edilen ve sembol olan Mustafa Kemal Paşa vardı. İşte bundan dolayı onun devrinde eziyet çekmişlerin bile, kalplerinde daima bir yeri vardır. O, sonu gelmeyen hürriyet alanındaki çabalamaların bir sembolüdür. Türk milleti de diğer hür dünya milletleri gibi hür olacaktır.

Burada Henry W. Nevinston'un şu sözlerini alıyorum:

"Hürriyet denilen şey, biliyoruz ki tıpkı aşk gibi her gün yeniden kazanılması gereken bir şeydir. Nasıl her gün aşk istersek ve aşkı kaybedersek, hürriyeti de öyle ister ve kaybederiz. Hürriyet kavgası hiçbir zaman bitmez."

Halide Edip Adivar'ın yakın tarihimize ışık tutan bu önemli anı kitabının üçüncü cildini de ilgiyle okuyacaksınız.

